

Research Paper

**The Role of Public Interest and Popular Consent in Iranian Governance
(A Case Study of Ancient Iranian Inscriptions and Texts)**Shahram Youseffar¹ *Nozar Khalil Tahmasebi²

1. Professor, Faculty of Literature and Human sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

2. Ph.D. in Political Science and Postdoc Researcher, Faculty of Law and Political Science and Faculty of Literature and Human sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.531>

Receive Date: 28 October 2024

Revise Date: 09 January 2025

Accept Date: 06 February 2025

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

The inscriptions and ancient texts of Iran, reminders of its ancient past, address a variety of issues and raise important discussions that can be reinterpreted in light of different topics and concerns. In this discourse, the issue of governance is the central focus. We will consider how the Iranians governed their vast territory and the foundations upon which their governance rested. The reinterpretation of ancient texts sheds light on our understanding of governance during that historical period. The principles of governance, or the ways of managing societal affairs, have always been of paramount importance in Iranian history. The oldest historical texts of Iran attest to this claim, and a careful examination of these works reveals the significance of governance, strategic planning, and the concern for organizing society.

The role of governance in the historical texts of ancient Iran is such that, in addition to reflecting on how society was administered, thought was also given to the survival and continuation of governance. A reading of these texts from the perspective of the principles of governance reveals that the dangers of tyranny were considered, and in the most important historical texts of Iran, justice was praised and tyranny was condemned. The continuation of governance also depended on the observance of certain virtues to achieve collective satisfaction. Although the spirit of authoritarianism in ancient Iranian politics is discussed in many studies, this authoritarianism and its modalities should be considered more deeply. Such a rereading and reinterpretation does not intend to generalize a general verdict or a single pattern to the history of Iran. It is also not possible or advisable to apply a uniform assumption, judgment, and intellectual framework to all the rulers of ancient Iran. What is important as a research issue and topic is the existence of deep-seated components related to the system of governance, which cannot be neglected.

Thus, while emphasizing certain virtues of governance, the historical texts highlight the importance of governance by insisting on the attention of rulers to comprehensive unity and the well-being of the people. In this discourse, we select and analyze texts that focused on governance to reveal the foundations upon which Iranian governance was established and the

*** Corresponding Author:****Nozar Khalil Tahmasebi****E-mail: nozartahmasebi@ut.ac.ir**

role of the people in it. Many texts, on the surface, relate to issues such as religion, ethics, prayers, and judicial discussions of society, but a more serious reflection on their content reveals the importance of the issue of governance. Analyzing historical texts from the perspective of the system of governance allows the researcher to focus on a single important component and avoid rambling, scattered thinking, and unnecessary detail. In addition, only some important and prominent texts related to ancient Iran, especially texts related to the system of governance in the Sasanian period, are examined as solid examples of historical documents, and finally, considerations are raised regarding learning from this ancient heritage.

Methodology

Regarding the methodology or research method, considering the fundamental nature of the subject in the humanities and the alignment of history and political science, the method of qualitative content analysis can be used. A deep understanding or comprehension of the meaning of events and ideas is an important mission for the content analysis research method. In the content analysis method, an insightful and holistic perspective forms the basis of the work, and more than proving or positivism, it focuses on analysis and discovery. In qualitative content analysis, the triad of description, explanation, and analysis, in a harmonious consonance, have the rhythm to leave behind a comprehensive understanding of the text and its themes. The ultimate goal of the content analysis research method is awareness of the unconscious of the text or thought and better understanding. Qualitative content analysis, by critiquing quantitative content analysis, insists on the necessity of paying attention to meaning. Awareness of the content of a text and its ideas can encompass both its explicit and implicit meanings. One cannot prevent a researcher from interpretation or even judgment by merely insisting on proving or describing the content.

Results and Discussion

The inscriptions and texts that are a reminder and remembrance of the era of ancient Iran recount political thought based on the requirements of the time. In Iran, a just ruler (as a manifestation of authority) was one who valued the public good or public interest. Although the king's authority was not limited and conditioned by any specific law or rule, rulers were largely aware that the continuation of governance depends on justice and observing the public interest or collective good. The public interest and public good, as a collective aspect of the life of Iranians, had a normative meaning and significance and can be described as an unwritten and uncodified custom in the matter of governance in ancient Iran and a lasting legacy in the realm of the country's history. Based on the political relations of ancient Iran, the unquestioning obedience of the subjects to the ruler was established, and the subjects did not have the right to participate in the matter of governance and resist against the king (whether just or unjust). In fact, the nation, in the modern sense, did not have political participation in power relations, and the right of political and civil resistance of the nation in the modern sense, like a number of other contemporary countries, was not customary in ancient Iran. However, the rulers of Iran were well aware of observing virtues such as justice, religion, and affection, which helped their rule to last. In such a tradition, the right to a good life had a separate account from the right of resistance.

Thus, the system of governance in ancient Iran cannot be described as autocratic, feudalistic, or transient, but rather there existed a type of authoritarian system in Iran that was based on the institution of kingship, and its continuation depended on observing public unity, central authority, and adherence to the public interest, justice, and peaceful coexistence based on tolerance. The weakness of Sasanian governance became apparent when the authority and centrality of the king began to decline, and the nobility and Zoroastrian clergy took control of the important affairs of Iran, and the Sasanian state

did not tolerate any internal reform. Such a history suggests that one cannot properly reflect on the principles of governance and Iranian politics without considering the legacy of the past. Politics can be understood as the prudent management and organization of public affairs. In the history of Iran, it has rarely occurred that the center enjoyed order and stability while the provinces and regions were in chaos and disorder. This is an important lesson frequently emphasized in ancient Iranian texts. Insisting on authoritarianism does not mean repeating a single model for all eras; rather, the principles of governance or statecraft must be based on the exigencies of the time and modern relations.

The Tradition of Governance in Iranian Politics

Conclusion

In this discourse, some of the most significant inscriptions and ancient texts of Iran have been reinterpreted from the perspective of the art of governance. Such reflection allows for the possibility of understanding different findings from these ancient texts, beyond some of the common interpretations. The governance of ancient Iran suggests that three key components can be identified: central authority, comprehensive unity, and attention to the public interest. The governance of ancient Iran was founded on these pillars, and the balance among them, maintained through the wisdom of a powerful and benevolent ruler, contributed to the sustainability of governance and the stability of the social order. Among these, the concept of public interest or the welfare of the people, as an important legacy of that era, deserves careful consideration. In the context of governance's attention to the public good, what emerges from ancient texts is the praise and recommendation of justice and fairness. Upholding justice and avoiding oppression of the nation's inhabitants play a significant role in the public interest. Although these texts were written in different historical periods, they consistently emphasized the importance of justice in ensuring societal satisfaction and the stability of governance. In fact, the principles of governance or statecraft in ancient Iran possessed unique and distinctive characteristics that make it difficult to entirely place ancient Iranian governance alongside absolute autocratic systems or to generalize the theory of autocracy to the entirety of Iranian history.

Keywords: Ancient Iran, Iranshahr, Governance, Authoritarianism, Justice, Public Good.

Funding

This work is based upon research funded by Iran National Science Foundation (INSF) under project No. 4020131.

References

- Amanat, Abbas (2021). *The History of Modern Iran*. 1st edition. Faragard Publication. (In Persian).
- Āzar Farnbagh and Āzarbād (2017). *Dēnkard IV*. Edited and researched by Maryam Rezaei and Saeed Aryan. 2nd edition. Tehran: Elmi Publication. (In Persian).
- Āzar Farnbagh and Āzarbād (2010). *Dēnkard VII*. Edited by Mohammad-Taqi Rashed Mohassel. 1st edition. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian).
- Āzar Farnbagh and Āzarbād (2002). *Dēnkard III*. Edited by Fereydoun Fazilat. 1st edition. Tehran: Dehkhoda Publications. (In Persian).
- Aristotle (1970). *Politics*. Translated by Hamid Enayat. 2nd edition. Tehran: Pocket Books Company. (In Persian).
- Bahraman, Farrokhmard (2014). *Mādayān Hazār Dādestān*. Edited and researched by Saeed Aryan. 2nd edition. Tehran: Elmi Publications. (In Persian).
- Balkī, Abū Muḥammad Badī. *Pandnāmeh-ye Anūshīravān*. Manuscript no. 1218314, held at the Central Library and Archive of the University of Tehran. Tehran: Center for Sale at the Halabisazha Bazaar and Agha Seyyed Ali's Shop. (In Persian).
- Berelson, Bernard (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe. Illinois: The Free Press.
- Brown, Wendy; Gordon, Peter; and Pensky, Max (2018). *Authoritarianism: Three Inquiries in Critical Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Christensen, Arthur (2007). *The Condition of the Nation, State, and Court during the Sassanian Empire*. Translated by Mojtaba Minovi. 1st edition. Tehran: Asatir. (In Persian).
- Dādagi, Farnebāgh (1990). *Bundahishn*. Translated by Mehrdad Bahār. 1st edition. Tehran: Toos. {In Persian}
- Dandamaev, Muhammad (2010). *The Political History of the Achaemenids*. Translated by Fereidoun Javaherkalam. 1st edition. Tehran: Farzan. (In Persian).
- Daryaei, Touraj (2002). *The Fall of the Sassanids*. Translated by Mansoureh Ettehadieh and Farahnaz Amirkhani Hosseinkalou. 1st edition. Tehran: Iran History. (In Persian).
- Daryaei, Touraj (2003). *The History and Culture of the Sassanids*. Translated by Mehrdad Qodrat-Dizaji. 1st edition. Tehran: Qoqnoos. (In Persian).
- Daryaei, Touraj (2005). *The Sassanian Empire*. Translated by Morteza Saqibfar. 2nd edition. Tehran: Qoqnoos. (In Persian).
- Daryaei, Touraj (2020). *The Sassanids*. Translated by Shahrmaz Etemadi. 2nd edition. Tehran: Toos. (In Persian).
- Daryaei, Touraj (2023). *The King of the Seven Climes*. Translated by Sara Mashaikh. 2nd edition. Tehran: Qoqnoos. (In Persian).
- Frye, Richard (1984). *The Golden Age of Iranian Culture*. Translated by Masoud Rajabnia. 2nd edition. Tehran: Soroush. (In Persian).
- Ghazali, Imam Muhammad (1972). *Naseehat al-Mulook*. Edited by Jalal al-Din Hamaei. Tehran: National Heritage Society. (In Persian).
- Harrison, R. (2000). "Government is Good for You". In: *proceedings of the Aristotelian Society*. Vol. C 2. pp. 159-163. Access: <https://www.jstor.org/stable/4545322>.
- Hart, Herbert (1961). *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Jalilian, Shahram (2012). *Bisotun*. 1st edition. Tehran: Office of Cultural Research. (In Persian).
- Jalilian, Shahram (2018). *The History of Sasanian Transformations*. 2nd edition. Tehran: SAMT. (In Persian).
- Karnāmeh-ye Ardashir Bābakān* (1990). Edited by Qasem Hashemi-Nejad. 1st edition.

- Tehran: Markaz. (In Persian).
- Kanawati, Wolfgang (1976). *The Ideal Kingship of Ancient Iran from Xenophon to Ferdowsi*. translated by Seyfoddin Najm-Abadi. Tehran: Farhang o Honar. (In Persian).
- Katibeh-ye Bisotun* (2003). Edited by Hamid Tusi Maraghi. 1st edition. Tehran: Simro. (In Persian).
- Keikavus (1999). *Qabus-nameh*. Edited and revised by Gholamhossein Yusofi. 9th edition. Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian).
- Kelly, John (2003). *A Brief History of Legal Theory in the West*. Translated by Mohammad Rasekh. 1st edition. Tehran: Tarh-e No. (In Persian).
- Lasswell, Harold D and Leites, Nathan (1968). *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*. The MIT Press.
- Lecoq, Pierre (2007). *Achaemenid Inscriptions*. Translated by Nazila Khalkhali under the supervision of Zhaleh Amuzgar. 2nd edition. Tehran: Forouzan. (In Persian).
- Maykut, Pamela and Morehouse, Richard (1995). *Beginning Qualitative Research*. Routledge: The Falmer press.
- Miskawayh Razi, Abu Ali (2010). *Tajarib al-Umam (The Experiences of Nations)*. translated by Abolqasem Imami. 2nd edition. Tehran: Soroush. (In Persian).
- Mohammadi Malayeri, Mohammad (1996). *The History and Culture of Iran in the Transition from the Sassanian Era to the Islamic Era*. 1st edition. Tehran: Toos. (In Persian).
- Mojtabai, Fathollah (1973). *The Beautiful City of Plato and Ideal Kingship in Ancient Iran*. 1st edition. Tehran: Ancient Iranian Culture Society. (In Persian).
- Nāmeḥ-ye Tanser be Gushnasp* (2010). Edited by Mojtaba Minovi. 1st edition. Tehran: Donyaye Ketab. (In Persian).
- Panoussi, Stephen (2002). *The Influence of Iranian Culture and Worldview on Plato*. 2nd edition. Tehran: Institute of Wisdom and Philosophy of Iran. (In Persian).
- Pirnia, Hassan (1991). *The History of Ancient Iran* (3 volumes). 1st edition. Tehran: Donyaye Ketab. (In Persian).
- Plato (2005). *Collected Works of Plato*. Translated by Mohammad-Hasan Lotfi and Reza Kaviani. 3rd edition. Tehran: Kharazmi. (In Persian).
- Potter, W.J. and Levine-Donnerstein, D. (1999). "Rethinking validity and reliability in content analysis". *Journal of Applied Communication Research*. vol. 27. pp. 258-284. Doi: 10.1080/00909889909365539
- Pouladi, Kamal (2017). *The History of Political Thought in Islam and Iran*. 6th edition, Tehran: Markaz. (In Persian).
- Pourdavoud, Ebrahim (2015). *Avesta* (4 volumes). 1st edition. Tehran: Negah Publishing Institute. (In Persian).
- Pourshariati, Parvaneh (2019). *Decline and Fall of the Sasanian Empire*. Translated by Ava Vahidinia. 1st edition. Tehran: Ney. (In Persian).
- Preuss, Ulrich K. (1999). *Political Order and Democracy*. in: The challenge of Carl Schmitt. edited by Chantal Mouffe. London: Verso.
- Rajaei, Farhang (2006). *The Transformation of Political Thought in the Ancient East*. 3rd edition. Tehran: Qumes. (In Persian).
- Raz, Joseph (1995). "Rights and Politics". *Indiana Law Journal*. Vol. 71. Issue. 1. Article 2. pp. 34-40. Access: <https://www.repository.law.indiana.edu/ilj/vol71/iss1/2/>.
- Savigny, Friedrich (2018). *System of The Modern Roman Law*. Franklin Classics.
- Springling, Martin (1953). *Third century Iran: Sapor and Kartir*. Chicago: University of Chicago.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (2015). *The History of Tabari*. Translated by Abolqasem Payنده. 10th edition. Tehran: Asatir. (In Persian).

- Tafazzoli, Ahmad (1998). *The History of Persian Literature before Islam*. Edited by Zhaleh Amuzgar. 2nd edition. Tehran: Sokhan. (In Persian).
- Tawqī'āt of Khosrow Anushirvan* (1955). Edited by Mohammad Jalaeddin Tabatabai Zavari. with an introduction by Mojtaba Minovi and Hossein Nakhjavani. Tabriz: Shafaq Printing House. (In Persian).
- Tha'ālibī Nishāpūrī, Abu Maṣū'ir 'Abd al-Malik ibn Muḥammad ibn Ismā'īl (1990). *Ghurur Akhbar Muluk al-Fars wa Siyaruhum*. Translated by Mohammad Fazayeli. Tehran: Noghre. (In Persian).
- Tusi, Nasir al-Din al-Tusi (1985). *Siyar al-Muluk (The Book of Government)*. edited by Hubert Dark. 2nd edition. Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian).
- Verdross, Alfred (1958). *Abendländische Rechtsphilosophie*. Vienna: Springer Verlag.
- Weber, Robert (1990). *Basic Content Analysis*. SAGE Publications. Inc. Beverly Hills.

جایگاه مصلحت عمومی و رضایت مردم در زمامداری ایران

(مطالعه موردی کتیبه‌ها و متون کهن ایران)

شهرام یوسفی فر^۱ * نوذر خلیل طهماسبی^۲

۱. استاد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
۲. دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی و پژوهشگر پسادکتری گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم سیاسی و دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult?ItemID=0880281691/1%>

 <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735790.1403.19.4.7.7>

چکیده

پژوهش حاضر بر آن است تا برخی کتیبه‌ها و به‌ویژه متون کهن ایران را از منظر آیین زمامداری بازخوانی کند. واریسی متون کهن نشان می‌دهد که مسئله زمامداری در ایران باستان گرچه بر محور اقتدارگرایی و نبود مشارکت مردم استوار بود؛ اما در آیین زمامداری ایرانی، بحث خیر عمومی یا صلاح عامه از منزلت خاصی برخوردار بود. همچنین، دوام زمامداری منوط به درنظرداشتن صلاح حال مملکت بود و در این میان، دادگری به‌مثابه فضیلتی مهم، سنج‌های استوار برای التفات زمامداری به مصلحت اهالی مملکت انگاشته می‌شد. بدین‌قرار، این پژوهش در پی بررسی این پرسش است که مسئله زمامداری در کتیبه‌ها و متون کهن ایران چه جایگاهی داشت و آیین زمامداری بر چه شالوده‌هایی استوار بود؟ در برابر چنین پرسشی، ضمن در پیش نهادن روش تحلیل محتوا برای بازخوانی مهم‌ترین کتیبه‌ها و متون تاریخی، این فرض از دل متون تاریخی برمی‌آید که زمامداری سیاسی ایران به‌منزله بحثی مهم، براساس سه شالوده اقتدارگرایی، وحدت فراگیر و مراعات مصلحت عامه استوار بود و گرچه مردم نقشی در مشروعیت سیاسی زمامداران نداشتند و از حق مقاومت حتی در برابر زمامدار بیدادگر برخوردار نبودند؛ اما بنا بر متون کهن، زمامداری ایرانیان باستان التفات خاصی به رضایت مردم یا تأمین مصالح عامه به‌ویژه فضیلت دادگری داشت. همین امر منجر به مهار خودکامگی خودسرانه و تعدیل ساخت مطلقه قدرت می‌شد؛ ای‌بسا، می‌توان با نیم‌نگاهی به دانش زمامداری در علم سیاست، از «زندگی خوب» و حتی شالوده اخلاقی در اسلوب مملکت‌داری نیز سخن به‌میان آورد. درحقیقت، با تمایز «اقتدارگرایی یا دیکتاتوری» از «استبداد یا خودکامگی خوسرانه»، می‌توان خوانش سیاسی از متون تاریخی را معطوف به این امر دانست که نوع زمامداری که در متون تاریخی صورت‌بندی می‌شد، در هواخواهی از اقتدارگرایی و نکوهش استبداد و خودکامگی خودسرانه بود.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۸

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

ایران باستان،

ایران‌شهر،

زمامداری،

اقتدارگرایی،

دادگری،

مصلحت عمومی

* نویسنده مسئول:

نوذر خلیل طهماسبی

پست الکترونیکی: nozartahmasebi@ut.ac.ir

مقدمه

کتیبه‌ها و متون کهن ایران یا متون مرتبط با دوران باستانی ایران درباره مسائل مختلف، مباحث مهمی را مطرح کرده‌اند که می‌توان همواره آن‌ها را در تناظر با موضوعات و دغدغه‌های متفاوت بازخوانی کرد. در این گفتار، مسئله زمامداری در مرکز بحث قرار می‌گیرد. آنچه شایان تأمل است اینکه ایرانیان چگونه مملکت‌داری می‌کردند و زمامداری بر چنان گستره سرزمینی بر چه شالوده‌هایی استوار بود. بازتفسیر متون کهن تاحدود بسیاری، بیش ما را درباره امر زمامداری در آن دوره تاریخی روشن می‌سازد. آیین زمامداری یا منش اداره مهم امور جامعه همواره در تاریخ ایران جایگاه محوری داشته است. کهن‌ترین متون تاریخی ایران نیز گواه چنین ادعایی هستند و درنگ در هزارتوی آن آثار، وجاهت زمامداری و تدبیر و دغدغه درباره سامان‌بخشیدن به جامعه را عیان می‌سازد.

جایگاه زمامداری در متون تاریخی ایران باستان چنان است که صرف‌نظر از تأمل درباره چگونگی اداره جامعه، پیرامون بقا و دوام زمامداری نیز اندیشه‌ورزی می‌شد. خوانش این متون از منظر آیین زمامداری آشکار می‌سازد که درباره مخاطرات خودکامگی درنگ می‌شد و در مهم‌ترین متون تاریخی ایران، دادگری ستایش و ستمگری نکوهش می‌شد. دوام زمامداری نیز منوط به مراعات برخی فضیلت‌ها بود تا رضایت جمعی حاصل گردد. گرچه در بسیاری از پژوهش‌ها، درباره روح اقتدارگرایی در سیاست ایران کهن بحث می‌شود؛ اما درباره این اقتدارگرایی و چندوچون آن باید ژرف‌تر تأمل کرد. چنین بازخوانی و بازتفسیری بر آن نیست که حکمی کلی یا الگویی واحد را به تاریخ ایران تعمیم دهد و همچنین، نمی‌توان و نباید درباره همه زمامداران ایران باستان فرض، قضاوت و چهارچوب فکری یکسانی را مطرح کرد. آنچه به‌مثابه مسئله و موضوع موردپژوهش اهمیت دارد، وجود رگه‌های ژرفی از مؤلفه‌های مربوط به اسلوب زمامداری است که نمی‌توان نسبت به چنین مهمی غفلت ورزید.

بدین‌سان، متون تاریخی، ضمن تأکید بر برخی فضایل حکمرانی، با اصرار بر التفات زمامداران به وحدت فراگیر و صلاح حال اهالی مملکت، بحث زمامداری را مهم جلوه می‌دهند. در این گفتار، متونی را که به امر زمامداری توجه داشتند برمی‌گزینیم و واکاوی می‌کنیم تا آشکار شود زمامداری ایرانیان بر چه بنیادهایی استواری یافته و جایگاه مردم در امر زمامداری چگونه بود. بسیاری از متون در ظاهر، مربوط به مسائلی همچون دین، اخلاق، مناجات و مباحث قضایی جامعه هستند؛ اما تأمل جدی‌تری در ابواب آن‌ها، آشکار می‌سازد که مسئله زمامداری تا چه میزان اهمیت دارد. واکاوی متون تاریخی از منظر آیین زمامداری، به پژوهشگر رخصت

می‌دهد تا تنها بر یک مؤلفه مهم تمرکز کند و از حاشیه‌گویی، پراکنده‌گویی، پریشان‌اندیشی و تفصیل بی‌مورد پرهیز کند. همچنین، تنها برخی آثار مهم و برجسته مرتبط با ایران باستان، به‌ویژه متون مربوط به آیین زمامداری در دوره ساسانی، به‌عنوان نمونه‌های استوار از اسناد تاریخی واری می‌شوند و درنهایت، درباره فراگرفتن از آن میراث کهن ملاحظاتی مطرح می‌شود.

۱. پیشینه پژوهش

درباره ایران کهن یا ایران باستان که گفتار کنونی پیرامون آن بحث می‌کند، منابع و آثار مختلفی وجود دارد که می‌توان آن‌ها را در سه دسته کلی و اساسی قسم‌بندی کرد. نخست، کتیبه‌ها و متونی که مربوط به روزگار باستانی ایران هستند یا گرچه در ادوار بعد تدوین شدند؛ اما به‌لحاظ مضمون و محتوا، زمانه ایران باستان را مبنا قرار می‌دهند و با آن روزگار ارتباط خاصی پیدا می‌کنند. این آثار شامل مواردی همچون اوستا، بُندهش، نامه تنسر، کارنامه اردشیر بابکان، عهد اردشیر، توقیعات کسری انوشروان، پندنامه انوشیروان، دینکرد، مادیان هزارادستان و کتیبه‌های دوران هخامنشی و ساسانی هستند و در این پژوهش، بازخوانی همین آثار مبنا قرار می‌گیرد. درحقیقت، بر آن هستیم که بیش از هر چیز، فهم خود را از این متون و میراث تاریخی تشریح کنیم. البته در کنار این متون، می‌توان به ادبیات و متون اشکانی و مانوی نیز اشاره کرد. درباره دوره اشکانی، متون و منابع موجود چندان نیستند که بتوان با بررسی مضامین و محتوای آن‌ها درباره امر زمامداری اندیشید. شورشخانه درباره این مقطع مهم تاریخ ایران، ما با فقر منابع رویارو هستیم و تنها در منابع بابلی، سریانی و ارمنی اشاراتی به شخصیت‌ها، وقایع و جنگ‌ها شده است. متون و ادبیات مانوی نیز بیشتر با جنبه‌های تمثیلی و اساطیری مرتبط هستند و هرچند برخی اندررها، آموزه‌ها و آیین‌های مانی در متونی همچون شاپورگان، ارژنگ، کفالایا و زبور مانی شایان التفات هستند؛ اما نسبت به متونی که درباره بحث مصلحت عمومی و امر زمامداری برگزیده شده‌اند، یافته‌های کمتری در این زمینه دارند. افزون بر این متون، می‌توان به آثار بسیار دیگری نیز در دوره باستان اشاره کرد؛ اما با توجه به ظرفیت پژوهش و محوریت بحث زمامداری از منظر وجاهت رضایت مردم و مصلحت عامه، برگزیدن مرتبط‌ترین آثار اهمیت می‌یابد.

دوم، آثاری که در دوره‌های پس از باستان یعنی در دوران فترت سیاسی ایران نوشته شدند؛ اما التفات خاصی به تاریخ، سرگذشت و حکایات ایران باستان داشتند. چنین آثاری هم تواریخ مهمی همچون تجارب‌الامم ابوعلی مسکویه رازی (۱۳۸۹)، تاریخ طبری محمدبن جریر طبری (۱۳۹۴) و غر اخبار ملوک الفارس و سیرهم از ابومنصور عبدالملک ثعالی (۱۳۶۹) را

شامل می‌شوند و هم در قاموس سیاست‌نامه یا اندرزنامه، فلسفه سیاسی و شریعت‌نامه توجه خاصی به ایران باستان به شکل مختصر یا مفصل داشتند. به‌عنوان نمونه، در ابواب مختلف قابوس‌نامه اثر عنصرالمعالی کیکاووس (۱۳۷۸)، برای توضیح و تشریح اندرزهای سیاسی یا اخلاقی، از ایران باستان و تجارب ایران کهن سخن به میان می‌آید. همچنین سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی (۱۳۶۴) در بیشتر حکایات خود به ایران باستان، به‌ویژه دوران ساسانی می‌نگریست یا فیلسوفی همچون شهاب‌الدین یحیی سهروردی از حکمت خسروانی سخن می‌گفت و بر آن بود تا ضمن نقد فلسفه مشایی و حکمت بحثی مبتنی بر بحث و استدلال، از میراث مشرق و حکمای فارس دفاع کند. حتی شریعت‌نامه‌نویسی همچون غزالی در نصیحت‌الملوک (۱۳۵۱)، از اسلوب زمامداری پادشاهان و وزرای ایران باستان حکایت می‌کرد. چنین آثاری، بیش از هر چیز، برای تشریح و تحکیم دیدگاه‌های سیاسی، فقهی یا فلسفی خود درباره عدالت، تقبیح ظلم و رعیت‌مداری به ایران باستان اعتنا داشتند.

سوم، آثار پژوهشی که به‌ویژه در ایران معاصر درباره تاریخ ایران باستان تدوین شدند. چنین آثاری هم بازخوانی تحولات تاریخی ایران را مدنظر دارند، مانند تاریخ ایران باستان پیرنیا (۱۳۷۰) و هم بر آن بوده‌اند تا درباره برخی مسائل ایران باستان با نگرشی تحقیقی و مبتکرانه، اندیشه‌ورزی کنند. به‌عنوان نمونه مهم، محمد محمدی ملایری در اثر خود با عنوان تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی (۱۳۷۵)، گذار دوره باستانی ایران به عهد اسلامی را واکاوی می‌کند. ملایری در تلاش است تا دوام فرهنگی ایران را بازگو کند. او به برخی خطابه‌های انوشیروان ساسانی اشاره می‌کند که شایان تأمل هستند. تورج دریایی در آثاری همچون ساسانیان (۱۳۹۹)، تاریخ و فرهنگ ساسانی (۱۳۸۲)، شاهنشاهی ساسانی (۱۳۸۴)، پادشاه هفت اقلیم (۱۴۰۲) و شهرام جلیلیان در آثاری مثل بیستون (۱۳۹۱) و تاریخ تحولات ساسانیان (۱۳۹۷) درباره برخی زوایای ایران باستان با نگرش تاریخی و تحلیلی، روشنگری کرده‌اند. پروانه پورشریعتی در کتاب افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی (۱۳۹۸) درباره چگونگی احتضار ایران ساسانی قلم‌فرسایی می‌کند و همچنین، بحثی مبسوط درباره مسئله تمرکز یا عدم تمرکز سیاسی در عصر ساسانی مطرح می‌کند. کمال پولادی در کتاب تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و ایران (۱۳۹۶) و فرهنگ رجایی در کتاب تحول اندیشه سیاسی در شرق باستان (۱۳۸۵) از منظر اندیشه سیاسی، به ایران باستان و حوزه تمدنی ایران نگریده‌اند. فتح‌الله مجتبیایی در کتاب شهر زیبای افلاطون و شاهی آرمانی در ایران باستان (۱۳۵۲)، چنین موضوعی را واکاوی می‌کند که فضیلت‌هایی که در شهر زیبای افلاطون برای زمامدار یا فیلسوف‌شاه برشمرده می‌شوند برگرفته از آموزه‌های دینی و

سیاسی ایران باستان بودند؛ فضیلت‌هایی همچون دادگری، خردمندی، میان‌ه‌روی (عفت) و شجاعت که می‌توان آن‌ها را در کتیبه‌ها و متون کهن ایران ریشه‌یابی کرد. چنین دیدگاهی را استفان پانوسی نیز در کتاب تأثیر فرهنگ و جهان‌بینی ایرانی بر افلاطون (۱۳۸۱) واکاوی می‌کند. همچنین وُلَفگانگ کناوت در کتاب آرمان‌شهریاری ایران باستان از کسنفن تافر دوسی (۱۳۵۵)، شایستگی‌ها و خصیصه‌های فرمانروایی مطلوب یا شاه‌آرمانی را بررسی می‌کند و بینشی ستایشگرانه نسبت به طرز مملکت‌داری ایران باستان، به‌ویژه دوران کورش و داریوش هخامنشی دارد. فضایی همچون عشق به راستی، دادگری، جوانمردی، توجه به آبادانی مملکت و سخاوت که زیننده‌ی شاه‌آرمانی هستند؛ کسی که رسالتی ملی بر دوش دارد.

باوجود چنین آثار مهم، ارزشمند و مانا درباره‌ی تاریخ ایران، نیل به پژوهشی بدیع و سخنی تازه درباره‌ی ایران سخت می‌نماید. پژوهش حاضر، با در نظر داشتن نگرشی میان‌رشته‌ای (تاریخ و علوم سیاسی)، بر آن است بخشی از تاریخ ایران را با زبان سیاست بازخوانی کند. بدین ترتیب، مسئله‌ی زمامداری و نگرش زمامداران به جامعه را مبنا قرار می‌دهیم و اینکه در آیین زمامداری ایران کهن، چگونه درباره‌ی جایگاه و رضایت مردم اندیشه‌ورزی می‌شد. بحث زمامداری را بر مبنای سه پایه‌ی اساسی اقتدارگرایی، وحدت فراگیر و التفات به مصلحت عامه واکاوی می‌کنیم تا درباره‌ی بحث جایگاه مردم در مناسبات سیاسی، امکان مقاومت آنان و چگونگی تعدیل اقتدارگرایی درکی حاصل شود. چنین خوانشی عیان می‌سازد که سخت است با برخی مبانی مفهومی و نظریِ امروزی، درباره‌ی زمامداریِ دیرین ایران اندیشید. ایرانیان در امر زمامداری، شیوه‌ای خاص و قابل تأمل داشتند که نمی‌توان با کاربست الگوی کلی و تعمیمی یا تفسیری سرسری، آن را در کنار نظام‌های خودکامه و استبدادی قرار داد. در مقابل، می‌توان با خوانش متون و اسناد در زمانه خود، درباره‌ی اسلوب مملکت‌داری ایرانیان در روزگاری که ضمن اقتدارگرایی به زندگی و منزلت مردم جامعه نیز توجه داشتند، آگاهی به‌دست آورد. سبک و سیاقی که حتی بحث فرّ ایزدی، شاه را درون یک نظام اخلاقی تعریف می‌کرد و برای سیاست و زمامداری، دیباچه‌ای اخلاقی قرار می‌داد.

۲. تأملی در باب زمامداری و اقتدارگرایی (مبانی نظری)

زمامداری بحثی است که هم در حوزه حقوق عمومی و هم در حوزه‌های سیاست و تاریخ اهمیت دارد و تأمل درباره‌ی آن ارزشمند است. هر جا زندگی جمعی برقرار باشد، می‌توان از زمامداری سخن به‌میان آورد. زمامداری، دانش اداره جامعه است. زمامداری سیاسی اگر با نیرو و بینش ملی پیوند برقرار کند، به تحکیم تبعیت ملت از حاکمیت و تقویت وحدت ملی کمک می‌کند. این

«احساس مشترک یگانگی» در یک جامعه یا ملت، «بر امر دولت‌سازی» اثری تعیین‌کننده می‌گذارد (پریوس،^۱ ۱۹۹۹: ۱۵۵-۱۷۹). در زمامداری سیاسی که بر این مناسبات استوار باشد، حقوق سیاسی معنا می‌یابد. تدبیر دربارهٔ تعارضات در یک جامعه، نیازمند زمامداری سیاسی است که با درک مصالح مملکت یا صلاح عامه، بتواند طرحی نو در ادارهٔ امور جامعه دراندازد.

بدون وجود اقتدار مرکزی، زیست جمعی دشوار خواهد بود. اقتدار مرکزی نیز تنها در یک جامعهٔ سیاسی معنا پیدا می‌کند. زمامداری از اجزای انکارناپذیر زندگی بشر است و زندگی بدون دولت، می‌تواند به معنای زندگی بدون حق خوانده شود. در همین راستا، جرمی بنتام بر این باور بود که این دولت است که حق‌ها را به ما می‌دهد و زندگی بدون دولت، بد است (هریسون،^۲ ۲۰۰۰: ۱۵۹-۱۶۳). بدون وجود زمامداری، انسان نمی‌تواند اطمینانی از مراعات حق و مصلحت داشته باشد. گرچه وجود زمامداری نیز تضمین نهایی نیست؛ اما شاید بتوان گرویدن بشر به زیستن ذیل اقتدار و زمامداری سیاسی را نتیجهٔ ناتوانی در زندگی براساس قوانین طبیعی دانست. دولت، محفل تدبیر جمعی یک جامعه است و می‌توان گفت که گرایش به برپایی نظم سیاسی، ماحصل تدبیر جامعه یا استیصال از زیستن در چهارچوب قوانین طبیعی است. دولت بیانگر زیست مردم در سرزمینی است که انتظار مراعات مصالح همگانی را دارند (هارت،^۳ ۱۹۶۱: فصل ۹).

با نهادینه‌شدن نظم در قاموس زمامداری سیاسی، می‌توان به تحقق آرمان‌ها و اهداف دیگر نیز امیدوار بود. اعتبار و ارادهٔ دولت به‌عنوان مظهر والای جامعهٔ سیاسی به زیست جمعی معنا می‌دهد. در این شرایط، زمینه برای تحقق خیر عمومی یعنی همان صلاح عامه یا خیر همگانی فراهم می‌شود که هم منفعت فرد و هم منافع جمعی را دربرمی‌گیرد (راز،^۴ ۱۹۹۵: ۳۴-۴۰). هدف مبنایی یک زمامداری سیاسی را می‌توان همین خیر عمومی دانست و رسالت زمامداری در برابر ملت، تحقق منفعت عمومی است. منظور از خیر عمومی، برقراری شرایط مناسبی است که افراد یک جامعه بتوانند با تلاش و تدبیر، یک زندگی خوب برپا سازند (وردروس،^۵ ۱۹۵۸: ۲۴۵). چنین خوانشی مشابه همان نگرش سنتی فلاسفهٔ فزانهٔ یونان از زمامداری خوب است که غایت آن باید برقراری زندگی خوب برای جامعه باشد. رسالت سیاست در نگاه ارسطو، اندیشیدن دربارهٔ بهترین شیوهٔ زمامداری بود تا از آن طریق، شرایط برای تحقق «زندگی خوب» فراهم آید. زندگی خوب نیز تنها در

1. Preuss
2. Harrison
3. Hart
4. Raz
5. Verdross

زامانداری و حکومت خوب معنا پیدا می‌کند؛ حکومتی که در آن خیر، منافع و مصلحت همگانی بر منافع خصوصی ارجحیت دارد و «سعادت کشور» تأمین می‌شود (ارسطو، ۱۳۴۹: ۱۱۸-۱۱۱).

اندیشه‌ورزی درباره زامانداری سیاسی در ایران باستان مستلزم یک زبان سیاسی است. درحقیقت، برای واکاوی تاریخ ایران از منظر تأمل پیرامون آیین زامانداری، ناچاریم تاریخ را براساس آموزه‌های سیاسی بررسی کنیم. بررسی تاریخ سیاسی دوره ایران باستان ما را متوجه تمایز دو نوع زامانداری استبدادی و اقتدارگرایی می‌کند که گرچه در خودکامگی و استبداد، حفظ و تحکیم قدرت اهمیت دارد؛ اما در اقتدارگرایی سیاسی، به صلاح عامه و رضایت جامعه اهمیت داده می‌شود. اقتدارگرایی گرچه در برداشت نوین، در تقابل با قانون‌مداری فهمیده می‌شود؛ اما در معنا و مکاتب سنتی، اقتدارگرایی بیشتر در تقابل با خودکامگی یا روابط مبتنی بر زورِ صرف (تیرانی) فهمیده می‌شد. در خودکامگی، تنها حفظ قدرت و بقای سیاسی زمامداران مطرح‌نظر بود؛ اما در اقتدارگرایی، زمامداران در عین حراست از مناسبات قدرت، التفات خاصی به بطن جامعه نیز داشتند تا بلکه بر اثر توجه و درایت زمامدار مقتدر، سعادت جامعه تأمین شود (افلاطون، ۱۳۸۴، ج ۴: ۲۰۰۷-۲۰۰۸). در آرای سیاسی و فلسفی افلاطون و هابز به زمامدار مقتدر و اقتدارگرایی سیاسی اشارات مهمی وجود دارد. درحقیقت، در برداشت سنتی از اقتدارگرایی، گرچه نمی‌توان از نقش سیاسی مردم در مناسبات قدرت یا مشروعیت‌بخشی به حاکمان سخن گفت؛ اما فرادستان از اهمیت رضایت جمعی برای دوام ثبات سیاسی و اجتماعی آگاه بودند. خوانش نوین از اقتدارگرایی، آن را در تقابل با حاکمیت قانون بازتعریف می‌کند و در اکثر موارد، تفسیری انتقادی از اقتدارگرایی و چیرگی اراده زمامدار بر اراده قانون مطرح است (براون^۱ و همکاران، ۲۰۱۸). چنین تفکیکی را گرچه می‌توان به‌لحاظ نظری بسط داد؛ اما با تفسیر متون، درک روشنی از این تفاوت حاصل خواهد شد؛ متونی که با تقبیح هر نوع خودکامگی، از اقتدارگرایی سیاسی مبتنی بر مصالح عامه دفاع می‌کردند.

۳. روش پژوهش

درباره روش کار یا روش پژوهش با توجه به ماهیت بنیادی موضوع در حوزه علوم انسانی و هم‌نوایی تاریخ و علوم سیاسی، می‌توان از روش تحلیل محتوای کیفی بهره گرفت. روش تحلیل محتوا گرچه در قرن هجدهم و نوزدهم در حوزه‌هایی همچون سرودها، مجلات و روزنامه‌ها به‌کار می‌رفت؛ اما به‌صورت جدی از قرن بیستم مطرح شد و در زمان جنگ جهانی دوم، رواج

1. Brown

بیشتری پیدا کرد. با انتشار کتاب زبان سیاست از سوی هارولد لاسول^۱ و ناتان لیتس^۲ چشم‌انداز نوینی درباره روش تحلیل محتوا گشوده شد (لاسول و لیتس، ۱۹۶۸). هدف اصلی در تحلیل محتوای کیفی، درک عمیق و جامع یک پدیده، متن یا رویداد است تا بتوان از مضامین و پیام‌های نهفته پرده برداشت. برنارد برلسون^۳ بر این باور بود که در روش تحلیل محتوا، پژوهشگر بر آن است تا ورای ویژگی ظاهری متون، درکی نظام‌مند و عینی ارائه دهد (برلسون، ۱۹۵۲). با وجود این، چنین نقدی در برابر نگاه برلسون وجود دارد که این خصیصه‌ها درباره تحلیل محتوای کمی قابل انطباق هستند؛ اما در تحلیل محتوای کیفی، در پیش نهادن انعطاف‌پذیری در رویارویی با متون، درک بهتری را حاصل خواهد کرد. در تحلیل محتوا لازم است متن را شکنجه کرد؛ اما سزاوار نیست که متن را به اذعان اجباری و ادار کنیم و مراعات میزانی از انعطاف راهگشا خواهد بود. در حقیقت، در روش تحلیل محتوا، بحث تفسیر و یا تفسیر محتوای اهمیت شایانی دارد، ولی شایسته نیست که هر حدس و گمانی را به‌سان تفسیر تلقی کنیم.

چنین تفسیری به‌ویژه در زمینه اندیشه‌ها و متون تاریخی، از جایگاهی خاص برخوردار است. درک عمیق یا فهم معنای رویدادها و اندیشه‌ها رسالتی مهم برای روش پژوهش تحلیل محتوا است. در روش تحلیل محتوا، دیدگاهی بینش‌مدار و جامع‌نگر مبنای کار قرار می‌گیرد و بیش از اثبات یا اثبات‌گرایی، واکاوی و کشف را مدنظر قرار می‌دهد. همچنین، برخلاف برخی روش‌های کمی، در تحلیل محتوای کیفی، انسان‌محوری ملاک است و در مقابل اعداد، به مفاهیم توجه می‌شود (مایکات و مورهاوس،^۴ ۱۹۹۵: ۴۵-۵۰). نمی‌توان دانش و متن را به اعداد تقلیل داد و لازم است در موارد بسیاری، درباره مفاهیم تأمل کرد. می‌توان فراسوی اعداد یا اثبات و آزمون، به محتوای متن و پیام‌های آن التفات داشت. آگاهی از محتوای متن و اندیشه هم می‌تواند محتوای آشکار و هم محتوای نهان را دربر بگیرد و نمی‌توان با اصرار بر اثبات یا توصیف صرف، پژوهشگر را از تفسیر و حتی قضاوت منع کرد. تحلیل محتوای کیفی بینشی استقرایی دارد، به این معنا که مبتنی بر واری و استنباط مضامین و موضوعات از مستندات و یافته‌های خام است که گاه به طرح نظریه نیز می‌انجامد. در تحلیل محتوای کیفی، سه‌گانه توصیف، تبیین و تحلیل در یک هم‌نوایی موزون، آهنگ آن دارند تا درکی جامع از متن و مضامین بر جای بگذارند. غایت روش پژوهش تحلیل محتوا، آگاهی از ناخودآگاه متن یا

1. Harold Lasswell
2. Nathan Leites
3. Bernard Berelson
4. Maykut and Morehouse

اندیشه و شناخت بهتر است. تحلیل محتوای کیفی با نقد تحلیل محتوای کمی، بر لزوم اعتنا به معنا اصرار می‌ورزد (ویر،^۱ ۱۹۹۰). بدین‌قرار، می‌توان به‌جای اصرار بر آزمون نظریه، به نظریه‌پردازی و یا حداقل، تعدیل و اصلاح برخی نظریات نیز خطر کرد.

در میان انواع روش‌های تحلیل محتوای کیفی (عرفی،^۲ تلخیصی^۳ و جهت‌دار^۴)، پژوهش حاضر از تحلیل محتوای جهت‌دار بهره می‌گیرد. در تحلیل محتوای عرفی، داده‌ها از پیش موجود نیستند و پژوهشگر هم‌زمان، در پی جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها است. در روش تلخیصی که قرابت بیشتری با روش‌های کمی دارد، بیش از هر چیز، شناسایی و ارزیابی فراوانی مفاهیم و مضامین مبنای کار است. در روش تحلیل محتوای جهت‌دار، دیدگاه‌ها و نظریات پیشین وجود دارند؛ اما رسالت پژوهشگر توصیف، تحلیل و تفسیر بیشتر با نگاهی متفاوت است. هدف از تحلیل محتوای جهت‌دار، استوارسازی، گسترش مفهومی یا حتی ابداع نظریه است. در تحلیل محتوای جهت‌دار، پژوهشگر از پشتوانه نظری و تاریخی بهره می‌گیرد و پژوهش خود را بی‌نیاز از ظرفیت‌ها و داشته‌های موجود نمی‌پندارد. پژوهشگر بر آن نیست که نظریات و دیدگاه‌های موجود را یکسره نادیده بگیرد، بلکه از پشتوانه مفهومی، نظری و پژوهشی موجود بهره می‌گیرد. در مقابل، پژوهشگر در پی بازگویی و تکرار دیدگاه‌های قدما و پیشینیان نیز نیست، بلکه اصلاح، تعالی و یا ابداع دیدگاهی نوین را مطمح‌نظر دارد. در تحلیل محتوای جهت‌دار، آغاز کار با مبنا یا چشم‌انداز نظری است و در طول پژوهش نیز از یافته‌های دانشوران و متفکران استفاده می‌شود. بهره‌گیری از نظریات و دیدگاه‌های پیشین و تلاش برای ارائه فهمی گسترده‌تر، از ملاحظات مهم در این روش پژوهش است. در چنین روشی، پژوهشگر در ابتدا پرسش یا مسئله را مبنای کار قرار می‌دهد؛ با اتکا به مبانی نظری و نظریات موجود شروع می‌کند؛ یک موضوع یا نمونه موردنظر را واکاوی می‌کند؛ برای مفاهیم و انسجام محتوایی در تفسیر متون و رویدادها ارزش قائل است و سرانجام، با تفسیر ژرف و استنباط جامع، به نگاهی نو دست می‌یابد یا حداقل دیدگاه‌های پیشین را تعدیل و اصلاح می‌کند یا اینکه آن‌ها را بسط می‌دهد.

۴. کتیبه‌ها و متون کهن ایران و آیین زمامداری

درباره تقسیم‌بندی تاریخ ایران دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که شرح آن‌ها تنها به اطالۀ کلام می‌انجامد. به‌عنوان مقدمه‌ای بر آغاز بازخوانی متون کهن ایران، درنگ درباره خود ایران و دوره

1. Weber
2. Conventional
3. Summative
4. Directed

تاریخی موردنظر اهمیت دارد. در یک تقسیم‌بندی کلی، می‌توان تاریخ ایران را از منظر تحولات تاریخ سیاسی، به چهار دوره باستان، روزگار فترت یا دوره میانه (از زوال ساسانی تا برآمدن صفوی)، دوره احیای زمامداری ایرانی (صفویه) تا قرن نوزدهم و سرانجام ایران معاصر، از قرن نوزدهم تا اکنون، تفکیک کرد. در این گفتار، ما بر متون مرتبط با ایران باستان با عنوان متون کهن تمرکز می‌کنیم؛ متونی که در سده‌های دور، درباره سرزمینی به نام ایران و جامعه ایرانیان اندیشه‌ورزی می‌کردند. در دوره باستان نیز گرچه از حیث آگاهی ما از مسئله زمامداری سه سلسله هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان و حتی پیش از آن‌ها مادها حضور دارند؛ اما با التفات به کمبود و فقر منابع و متون در دوره ماد و اشکانی، بر کتیبه‌ها و متون مرتبط با دوره هخامنشی و به‌ویژه ساسانی تمرکز می‌شود.

درباره دیرینگی ایران نیز می‌توان کوتاه سخن گفت تا از قدمت ایران دست‌کم در نام و آوازه آگاهی یافت و اینکه نام ایران در متونی که درباره زمامداری ایران نوشته می‌شدند تداعی‌گر یک اجتماع تاریخی و فرهنگی یا یک ملت بود. نام ایران ابتدا «آریان» یا «آرین» تلفظ می‌شد و مخفف ریشه کهن «آریانوم» یا «آریانام» به معنای «سرزمین آریایی‌ها» بود که شاخه‌ای از جامعه شبانی هندواروپایی بودند که حدود چهار هزار سال پیش در فلات ایران ساکن شدند و نامشان را به این سرزمین دادند (داندامایف، ۱۳۸۹: ۱؛ امانت، ۱۴۰۰: ۱۶-۱۷).

در اوستا از «کشور خُونیرَس» سخن به میان می‌آید که «بزرگ‌ترین و بهترین سرزمین‌ها باشد» و آن را «جایگاه آریاها» می‌داند (پورداد، ۱۳۹۴، یسنا، هات ۵۷: ۲۹۰). براساس آنچه از بُندِش می‌فهمیم، جهان از «هفت پاره» یا کشور تشکیل شد که «خُونیرَس» یا ایران، «میانه ایشان و به اندازه ایشان است» و از میان این هفت کشور، «نیکی در خُونیرَس بیش آفریده شد» (بُندِش، ۷۱-۷۰). در اوستا از «ایران‌ویج» یا «انیرین ونجه» نیز بحث می‌شود. ویج یا ونجه در معنای خاستگاه و انیرین به معنای آریا بود که می‌توان آن را خاستگاه آریاها دانست (پورداد، ۱۳۹۴، فرگرد اول و فرگرد دوم وندیداد: ۵۱۵-۴۹۷). «ایران‌ویج» را «میانه جهان» می‌خواندند (بُندِش، ۴۰). در متون کهن، از «ایران‌شهر» نیز به کرات سخن به میان می‌آید. ایران‌شهر نام کهن ایران در عصر ساسانیان بود. زمامداری ساسانیان بر پایه تمرکزگرایی بود و در این عصر، ایران‌شهر به مثابه یک واحد سیاسی و جغرافیایی، مفهوم و معنای روشنی پیدا می‌کند. بیشتر متون تاریخی ایران نیز در دوره ساسانیان تدوین شدند و بدین‌قرار، تأمل جدی درباره متون این دوره اهمیت خاصی دارد.

با التفات به چنان قدمت و دیرینگی تحت عناوینی همچون آریان، خُونیرَس، ایران‌ویج،

ایران‌شهر و ایران و با در نظر گرفتن اهمیت تدبیر دربارهٔ ادارهٔ سرزمین تاریخی ایران، اکنون می‌توان متونی را بازخوانی کرد که دربارهٔ زمامداری ایران یا راه و رسم ادارهٔ مملکت، موضوعات شایان تأملی را مطرح کردند. خوانش متون کهن ما را یاری می‌رساند تا دربارهٔ اهمیت مسئلهٔ زمامداری در سنت تاریخی سرزمینی کهن بیش از پیش تأمل کنیم.

۱-۴. اوستا

با اوستا می‌آغازیم که متن دینی و مشتمل بر آموزه‌ها و سروده‌های زرتشت است و با تأمل جدی در آن می‌توان به ملاحظاتی دربارهٔ آیین شهریاری و زمامداری و نسبت مردم و فرمانروایان آگاهی یافت. در این کهن‌ترین کتاب ایران، به کرات، خرد و دانایی و مهر و فروتنی تمجید می‌شود. در گات‌ها به مثابهٔ قدیم‌ترین آثار ملی ایرانیان، ظلم، ستم، بیداد و آزار مردم مصداق بدکرداری شناخته می‌شود و زمامداری خوب هنگامی میسر خواهد شد که «پادشاهان خوب با اعمال و شناخته‌شده» فرمانروایی کنند تا با تدبیر آن شهریاری که «به منش پاک آراسته است» برای مردم «منزل‌های نیک» فراهم آید و «به ما پایداری و نیرو بخشد» (پورداد، ۱۳۹۴، گات‌ها، سپنتمد گات یسنا ۴۸: ۱۴۵). تلاش همگانی باید معطوف به این باشد که «صلح و آسایش برقرار گردد» و چنین مهمی در گرو «عدالت و پاک‌اندیشی و شهریاری» است (پورداد، ۱۳۹۴، گات‌ها، اهنود گات یسنا ۲۹: ۱۰۷). شهریاران حقیقی فرزاندانی هستند که برای بهترین راستی فرمانروایی می‌کنند و براساس زعامت «شهریاران نیک‌خواه»، مردمان رنجور نمی‌شوند؛ «به راستی پادشاهی را از آن کسی شمريم و از آن کسی دانيم و از برای کسی خواستاريم که بهتر پادشاهی کند» (پورداد، ۱۳۹۴، یسنا، هات ۳۵: ۲۵۸). همچنین، در یسنا به نقش زمامداران نیک‌اندیش در ثبات و سعادت زندگی جامعه اشاره می‌شود: «شهریاران پاک را همی خوانیم و می‌ستاییم برای پناه و سرداری و پاسبانی و نگاهداری» تا بلکه «مایهٔ زندگی خوب» باشند. افزون بر شهریاران پاک و نیک‌اندیش، «آیین داد» نیز ستایش می‌شود (پورداد، ۱۳۹۴، یسنا، «ها» ۷۱: ۳۲۷-۳۲۹). در جامعه‌ای که چنین «شهریاران خوب» زمام امور را در دست داشته باشند، آن‌ها را «ما می‌ستاییم»؛ چراکه زمامداری سزاوار کسی است که «برای بهترین راستی» عمل می‌کند و «بهتر سلطنت کند» (پورداد، ۱۳۹۴، یسنا، هات ۱۳۹۴، هفتن یشت بزرگ: ۱۲۸). راستی و دادگری به‌سان فضیلت‌های استوار در امر زمامداری ستایش می‌شوند و انحراف از این فضایل، آغازی بر بدکرداری و بیدادگری خواهد بود. سیاست و زمامداری مطلوب در اوستا چنین است که «در آن بسیار غذا تهیه می‌شود، بهره و بخشش بسیار است، با اسب‌های شیهه‌زننده و گردونه‌های

خروشنده و تازیانه‌های طنبن براندازه است، در آن خوراک فراوان و آذوقه ذخیره شده است، چیزهای معطر موجود است و در انبارش آنچه دل کسی بخواهد و آنچه برای زندگانی خوش به کار آید فراوان باشد» (پورداد، ۱۳۹۴، یشت‌ها، آبان یشت: ۲۴۱). در اوستا، خوانشی اخلاقی از مسئله زمامداری وجود دارد و رسالت زمامداری را بیش از هر چیز، در سعادت جامعه خلاصه می‌کند. اوستا، فراتر از اصرار بر دوام زمامداری به هر ترتیبی، اثربخشی آن در زمینه تحول زندگی جمعی و برقراری راستی و دادگری را در مرکز بحث قرار می‌دهد.

۲-۴. کتیبه‌های عصر هخامنشی

کتیبه‌های دوره هخامنشی منابع مهمی برای درک آیین زمامداری در ایران باستان هستند. کتیبه بیستون یکی از سنگ‌نبشته‌های مهم دوره هخامنشیان، به فرمان داریوش اول در کوه بیستون نقش بسته است. این کتیبه با قدمتی نزدیک به بیست و پنج قرن، سند مهمی درباره تمدن ایرانی و وجود نظام سیاسی و اجتماعی دیرپا در ایران است. داریوش که بر رقبای پیروز شد، شرح قابل تأملی را از کامیابی و اقتدار خود بازگو می‌کند. او خود را «از تخمه هخامنش» می‌داند (کتیبه بیستون، ستون اول، بند سوم) و تأکید می‌کند که «اهورامزدا شهریاری را به من عطا کرد» (کتیبه بیستون، ستون اول، بند پنجم). داریوش زمامداری خود را «خواست اهورامزدا» می‌داند (کتیبه بیستون، ۱۳۸۲: ستون اول، بند ششم) و خود را شهریاری توصیف می‌کرد که ورای هر رأی و مقامی قرار دارد؛ به گونه‌ای که هر تدبیر و اندیشه‌ای درباره «دوست» و «دشمن» تحت اراده اوست (کتیبه بیستون، ۱۳۸۲: ستون اول، بند هشتم). به همین خاطر، از اتمام خود برای فرونشاندن قیام علیه شهریاری با افتخار سخن می‌گوید و از دعای او چنین برمی‌آید که از نظمی اقتدارگرا با محوریت دولت مقتدر سخن می‌گوید.

کتیبه بیستون تجلی اراده پادشاهی مقتدر برای واپس‌نشاندن «یاغیان»، برقراری وحدت و زمامداری اقتدارگرا است؛ کسی که مشروعیت زعامت خود را به خواست اهورامزدا گره می‌زد و بدین‌سان مدعی بود که در برابر یاغیان «من هر طور خواستم با آن‌ها رفتار می‌کنم» (کتیبه بیستون، ۱۳۸۲: ستون چهارم، بند چهارم). اندرز داریوش شاه به زمامدار پس از خود چنین بود که «از دروغ سخت پرهیز کن» تا «کشور تو سالم بماند» (کتیبه بیستون، ۱۳۸۲: ستون چهارم، بند پنجم). او دروغ و ستم را نکوهش می‌کرد و نصیحتش به زمامداران این گونه بود که از «آیین دشمنی» و ظلم و جور «بر بیچارگان» پرهیز کنند (کتیبه بیستون، ۱۳۸۲: ستون چهارم، بند سیزدهم). داریوش هخامنشی، منش ستمگری را سُست و ناستوار می‌خواند و بر این باور بود

که دروغ و ستم موجبات تباهی یک کشور را فراهم می‌آورند. بازخوانی این کتیبه آشکار می‌سازد زمامداری داریوش هخامنشی بر پایه اقتدارگرایی بود؛ اما نسبت چندانی با ستمگری نداشت یا دست کم، داریوش شاه نیک آگاه بود که در پیش گرفتن ستمگری شالوده‌شهریاری را متزلزل می‌سازد. او ضمن اقتدارگرایی و داعیه مشروعیت ایزدی، درباره مراعات برخی مصالح برای اداره امور جامعه آگاه بود. البته به این مسئله باید التفات داشت که «نظریه مشروعیت الهی سلطنت» حتی «قبل از زمان کورش وجود داشته است»، یعنی اندیشه مشروعیت ایزدی زمامداری، قدمتی بیشتر از کتیبه‌ها داشت (لوکوک، ۱۳۸۶: ۷۶).

در کتیبه‌های نقش رستم، داریوش «یگانه فرمانروا» توصیف می‌شود که «اهورامزدا خدای بزرگ» او را «شاه کرد» و از زبان داریوش با اشاره به تسلط پادشاه بر همه ارکان و مردمان، چنین گفته می‌شود که «قانون من آن‌ها را نگاه داشت» (کتیبه‌های نقش رستم، در: لوکوک، ۱۳۸۶: ۲۶۱-۲۶۲). در کتیبه‌های مربوط به خشایارشا نیز از او به عنوان شاه برگزیده خدا نام برده می‌شود که «یگانه شاه» و «یگانه فرمانروا» است (کتیبه‌های تخت جمشید، در: لوکوک، ۱۳۸۶: ۳۰۱). او خود را «شاه مردمان با تبارها بسیار» می‌دانست که «آنچه را من به آن‌ها می‌گفتم می‌کردند» و «قانون من آن‌ها را نگاه دارد» (همان: ۳۰۹-۳۰۶). اردشیر اول نیز به همین ترتیب، خود را «شاه شاهان» و «شاه سرزمین‌های با زبان‌های بسیار» توصیف می‌کرد و داریوش دوم خود را «شاه این زمین بزرگ تا دوردست» می‌خواند که «اهورامزدا این مردم را به من داد» و «به خواست اهورامزدا من روی این زمین شاه هستم» (کتیبه‌های اردشیر اول در تخت جمشید، در: لوکوک، ۱۳۸۶: ۳۱۹).

کتیبه‌های عهد هخامنشی نمایانگر قدرت برتر اهورامزدا، مشروعیت ایزدی نهاد پادشاهی، فضیلت‌های شهریاری و اندرزه‌های مصلحانه زمامداران برای جانشینان خود هستند. زمامداران درباره بی‌بنیادی بیداد و ستمگری آگاه بودند و دوام زمامداری را منوط به مراعات برخی فضیلت‌ها همچون دادگری، راست‌گویی، مهرورزی و وحدت می‌انگاشتند.

۳-۴. کارنامه اردشیر بابکان

یکی از متون مهم در دوره زمامداری ساسانیان، کارنامه اردشیر بابکان است. بن‌مایه و مسئله اصلی کارنامه اردشیر بابکان، «آراستن ایرانشهر به یک‌خدایی» و آن چیزی است که امروزه «ایجاد حکومت مرکزی مقتدر» می‌خوانیم (کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۶۹: ۱۶). دغدغه

اصلی آن زمان، وحدت و اقتدار ایران بود و اردشیر در قامت شاه ایران شهر، رسالت برقراری وحدت و ایجاد اقتدار را بر عهده داشت تا ایران را «بار دیگر به یک‌خدایی آزد» (همان: ۳۸). پس از آنکه «به اردشیر فرّ کیانی رسید» (همان: ۴۲)، افزون بر تلاش برای استقرار زمامداری مقتدر مرکزی، زرتشت را نیز به دین رسمی ایران تبدیل کرد. بدین‌سان، سرزمین ایران شهر در عهد ساسانی، تشنه‌ دورانی از ثبات، اقتدار و زمامداری مقتدر مرکزی بود که پس از تلاش‌های شاهان ساسانی، به‌ویژه در دوره زمامداری اورمزد (هرمز)، چنان مهمی محقق شد و او «توانست ایران شهر را به یک‌خدایی بازآرد» و حتی «ایران شهر را او پیراسته‌تر کرد، چابک‌تر و نامی‌تر» (همان: ۶۸). کارنامه اردشیر بابکان، دوام و بقای ایران شهر را منوط به هم‌آوایی وحدت فراگیر و اقتدار مرکزی می‌دانست و با گوشزد دوران پیش از اردشیر، ناکامی در وحدت و استیصال در برقراری اقتدار را مقدمه‌ای بر امکان ملوک‌الطوایفی شدن ایران می‌خواند.

۴-۴. نامه تنسر

دغدغه وحدت و اقتدار ایران را می‌توان از نامه تنسر به گشنسب نیز درک کرد. گرچه درباره تاریخ نگارش آن میان برخی مورخان و متفکران اختلاف نظر است؛ اما چنان‌متنی آشکار می‌سازد که تنسر موبد زرتشتی و از خردمندان روزگار، بر آن بود تا با پاسخ به ملاحظات گشنسب (شاه طبرستان) و تشریح واقع‌بینانه زمانه، زمینه را برای فرمان‌برداری گشنسب از اردشیر بابکان فراهم سازد. گذار از وضع نابسامان به شاهنشاهی واحد یا زمامداری مقتدر، بحث محوری نامه تنسر است. او در مقام یک مشاور و معتمد، نقش مهمی در جلوس اردشیر به سلطنت ایفا کرد. تنسر، آهنگ آن داشت تا «به تدبیر او و تیغ اردشیر» همه سران و لشکریان و شاهان زیر لوای فرمانروا و زمامدار واحد درآیند (نامه تنسر به گشنسب، ۱۳۸۹: ۴). او مصلحت ایران را در وحدت فراگیر می‌دید و ضمن پذیرش برخی از شکوه‌های گشنسب درباره اردشیر، صلاح مملکت را در هم‌آوایی و اتحاد خلاصه می‌کرد. تنسر درک شایان تأملی از احوال روزگار داشت و تلاش می‌کرد تا زمامداری را به «نظم و آیین قدیم» بازگرداند (همان: ۷). احیای آیین قدیمی زمامداری نزد تنسر و جاهت خاصی داشت و او سعی می‌کرد تا نگاه گشنسب را فراسوی جدال‌های سیاسی و رقابت، متوجه دشواری وضع مملکت نماید.

تنسر ضمن تأیید برخی ناروایی‌ها، از دو سنت در امر زمامداری سخن می‌گوید. «سنت اولین عدل است» که گم‌شده روزگار است و «سنت آخرین جور است» که چنان رواج یافته که مردم با آن «آرام گرفته‌اند». با وجود این، اگر بنا باشد بر بیداد فائم آیم و طریق دادگری در پیش

گیریم، تنها «شاهنشاه» بر هر تغییر و تدبیر «مسلط است». تنسر بیم آن داشت که با از میان رفتن اقتدار، کیان جامعه از بین برود و ضمن در نظر داشتن تدابیری برای حُسن اداره مملکت، بر این باور بود که اگر مردم از فرمان برداری شاه «بیرون شوند»، آنگاه «حساب از میان برخاست» و «آبروی این چنین ملک جز به خون ریختن برقرار نیاید» (همان: ۵۷-۵۳). او عصیان علیه شاه را «بدعت» می داند؛ چراکه هرگاه «بنیاد زایل شود، خانه متداعی و خراب گردد» و به همین خاطر است که پس از دارا، «ملوک طوایف» هر کدام «برای خویش آتشگاه ساخته» و بدعت بسیاری نهادند (همان: ۶۶-۶۰). گرچه تنسر دوام و قوام ایران را مرهون وحدت گرداگرد اقتدار مرکزی با زمامداری یگانه می داند؛ اما منکر مصلحت مردم یا رعایا نیست و نیک آگاه است که «چون رعیت درویش شد، خزانه پادشاه خالی ماند» و «ملک از دست شود». او بر این مسئله پافشاری می کرد که اگر کار مملکت به جایی رسد که «رعیت و زیردستان» امن و آسوده نباشند، «زود انقلاب پذیرد» و «پادشاه به عجز رأی و ضعف قوت منسوب شود» (همان: ۸۰-۶۸). انتظار تنسر از زمامدار، «خیر و صلاح» رعایا بود و مانایی زمامداری را منوط به مراعات خیر و مصلحت رعایا می دانست (همان: ۹۲). نامه تنسر را می توان یکی از شاهکارهای متون مرتبط با ایران باستان دانست که میراث گران سنگی درباره آیین زمامداری برای تاریخ و سیاست ایران به یادگار نهاد. کلیت نامه تنسر بر شالوده سه موضوع مهم یعنی اقتدار مرکزی، وحدت فراگیر و مصلحت مملکت یا خیر و صلاح رعایا استوار است. درحقیقت، در نگاه تنسر، در سایه زمامداری اقتدارگرا می توان خیر و صلاح همگانی را به زمامدار یادآور شد و جز از مجرای زمامداری مقتدر و وحدتی فراگیر، نمی توان به امکان تحقق مصلحت عامه امیدوار بود.

۵-۴. عهد اردشیر

عهد اردشیر یکی دیگر از آثار کهن ایرانی در باب آیین زمامداری یا رسم مملکت داری است. این اثر «متضمن وصایای سیاسی اردشیر به شاهان ایرانی است که پس از او به پادشاهی می رسند» و اندرزهایی را می آورد که «در اداره مملکت» لازم هستند (تفضلی، ۱۳۷۷: ۲۱۵). اهمیت عهد اردشیر به گونه ای است که حتی برخی این سند را «قانون اساسی ایران در روزگار ساسانی» توصیف کردند (عهد اردشیر، ۱۳۴۸: دیباچه). اندرز شاه اردشیر به شهریاران و زمامداران پس از خود با تأکید بر دغدغه رعایا یا «اندیشمندی فرودستان» آغاز می شود و به زمامدار چنین پند می دهد که: «دمی از بهبودی بخشیدن به کشور خویش باز نایستند». او، آن

زاممداری را که بدون اندیشه و خرد، «هرچه خواهد بگوید» و «هرچه خواهد بکند»، چنان ناستورا می‌داند که «چنین شاهی زود تباه گردد و همه آنچه برایش نهاده‌اند تباه کند و پس از خودش کشوری بازگذارد ویرانه» (همان: ۶۵-۶۳). اردشیر، دین را «بنیاد» و شاهی را «ستون» توصیف می‌کرد؛ اما «نیرنگ دینی» را «بیمناک‌ترین گزندها» می‌خواند و همه چیز را تحت اراده شاه می‌دانست تا کشور «یگانه شود» (همان: ۷۰-۶۷).

شاه ساسانی دو تهدید اساسی برای زاممداری را «چیره‌شدن ملت‌های دشمن» و «تباه‌شدن فرزاندگی» می‌دانست و بر این اندرز اصرار می‌ورزید که «دین و خرد» را بزرگ شمیرد (همان: ۷۲-۷۳). مهم‌تر از هر چیز، زاممدار نباید از اندیشه مردم غافل شود و آنچه از پیشینیان آموختیم این است که «خوشی راستین رعیت در ستودن شاهان است و خوشی راستین شاهان در مهرورزی به رعیت». اندرز شاه اردشیر درباره ضرورت التفات شهاریان به مردم چنان است که باور داشت زاممدار «باید نخست خداوند، پس از او مردم، سپس خویشتن را در نظر گیرد» (همان: ۸۴-۸۱). عهد اردشیر تجلی تدبیر سیاسی درباره مصلحت رعایا است و اردشیر بابکان در مقام مؤسس و پیشگام، بر آن بود تا اندیشه شهاریان و زاممداران ایران را متوجه صلاح حال رعایا کند. او «خوبی‌ها» و «جوانمردی‌ها» را به شاهان یادآوری و راه درست زاممداری را این‌گونه خلاصه می‌کرد که «خرد را بر هوس چیره سازید» (همان: ۹۱-۸۷). چیرگی خرد بر هوس و فرومایگی، موجب مانایی زاممداری و نیک‌نامی در تاریخ است و زاممدار باید آگاه باشد که «نسزاست ما یادگار بدبختی‌ها و بازمانده تباهی‌ها شویم» (همان: ۱۰۱).

۶-۴. توقعات، پندنامه و خطابه‌های خسرو انوشیروان

انوشیروان ساسانی در زمره پادشاهان ایران باستان بود که متون متعددی در ادوار تاریخی مختلف، شیوه زاممداری او را بیشتر با نگرشی تحسین‌آمیز، تشریح کرده‌اند. فرامین، خطابه‌ها و اندرزهای بسیاری از کسری انوشیروان درباره آیین مملکت‌داری، به‌ویژه شیوه برخورد با مردم، وجود دارد. او رسالت خود را «بنیان نهادن آیین‌ها و قانون‌ها» می‌دانست که «نفعش برای لشکر ما و رعیت ما» باشد و به «گسترش داد» بینجامد. در این مسیر، «عقول» را مبنا قرار می‌داد و از هر «ستم و رشک و طمع و حرص و بخل و سوءتدبیر و نادانی و سست‌پیمانی و حق‌ناشناسی» بیزاری می‌جست (توقعات کسری انوشیروان، ۱۳۳۴: مقدمه مجتبی مینوی). انوشیروان ساسانی در برابر پرسشی درباره غصب ملک و جور ملک‌زاده نرسی، او را «سُست خرد» می‌خواند که خلاف «منشور عدالت» عمل می‌کند و لازم است عمل او اصلاح شود تا

موجب بیداری و «تنبیه سرتاسر خفته خزدان گردد» (همان: ۱۷). شاه نوشیروان، عدل را «جامع» می‌دانست نه «جزوی» که تحقق آن «موجب توفیر و تکثیر خزان ملوک است» (همان: ۲۰-۱۹). البته کسری انوشیروان خود را «پادشاه صاحب‌خزانه» می‌نامید که «از هیچ‌کس خوف و از هیچ‌جا رجا نباشد»؛ اما «بر وفق علم»، شایسته آن است که «به‌راستی و درستی» عمل کرد (همان: ۳۰). او بر این عقیده بود که «به‌موجب عقل و شرع» بر پادشاهان دارای اقتدار لازم است که «همگی همّت بر مقتضای صلاح عام و نظام تام مصروف داشته» تا خود و «عامه مردم» را به‌سوی «صلاح» سوق دهند و از «فساد» بازدارند که بدین طریق است که «صلاح عامه» حفظ خواهد شد (همان: ۴۵). خسرو انوشیروان همچنین «دین و دانش» را «دو امر جلیل‌القدر» برای «اساس مَلک» و «حافظ و مصلح مزاج دولت» می‌انگاشت که لازم است به مراعات آن‌ها همت گمارد (همان: ۶۸).

انوشیروان ساسانی در خطابه‌ها و اندرزهای خود نیز توجه خاصی به «عرایض رعیت» داشت و از عوامل خود می‌خواست «به تمام امور آن‌ها از روی حقیقت برسند» و از «دادخواهی‌ها آنچه را که توانستند داوری کنند» و اگر داوری دشوار می‌شد، به شاه «گزارش کنند». انوشیروان مدعی بود کار خراج و رعیت چنان اهمیت دارد که باید «ده به ده» رفت و گره از کار «یک‌یک مردم کشور» باز کرد تا بلکه با چنین تدبیری، «زیونی دشمن، آرامش کشور، گشوده شدن درهای روزی، یافتن بزرگی و سرافرازی» محقق شود (محمدی ملایری، ۱۳۷۵: ۲۵۰-۲۳۸). جوهره پند و اندرزهای خسرو انوشیروان به همگان از جمله زمامداران و آگاهان جامعه چنین بود: «کار را به داندگان فرمایید»؛ «پند حکیمان پذیرید»؛ «کار ناکردنی مکنید»؛ «به کارها سُستی مکنید»؛ «کارها به گزاف مکنید»؛ «مال را فدای تن کنید»؛ «تن را فدای دین کنید»؛ «از این جهان نام نیکو برید»؛ «خویشتن را به‌راستی معروف کنید»؛ «دنیا را به نادانی مگذارید»؛ «از بلای کسان عبرت بگیرید»؛ «در کارها مدارا کنید»؛ «با کسی ستیزه و لجاج مکنید»؛ «پای به اندازه گلیم دراز کنید»؛ «خرج به اندازه دخل کنید»؛ «چشم و زبان و دست را نگاه دارید»؛ «سخن بد و بیهوده مگویید»؛ «آنچه به زبان دارید، به دل در همان دارید»؛ «دانش آموزید»؛ «جوانمردی پیشه گیرید»؛ «به مال یتیمان طمع مکنید»؛ «دل را به آز مدهید»؛ «از علم خود بهره گیرید»؛ «سخن به پخته و به اندیشه گویند» (بلخی، بی‌تا: ۳۲-۱). چنین پندها و خطابه‌هایی آشکار می‌سازد که نزد کسری انوشیروان، سیاست و زمامداری را می‌توان بر شالوده‌ای اخلاقی استوار کرد که متضمن مؤلفه‌های دانش، دادگری، جدیت، رواداری و جوانمردی است.

۷-۴. مادّیان هزاردادستان

از دوره ساسانیان چندین مجموعه حقوقی یا رویه‌های قضایی وجود داشت که امروز تنها یکی از آن‌ها به نام مادّیان هزاردادستان باقی مانده است. به احتمال، تألیف این کتاب از دوره خسرو انوشیروان آغاز شد و در دوره خسرو پرویز خاتمه یافت. این اثر تاریخی روایت شایان تأملی از وضع دوره ساسانی ارائه می‌دهد و مباحثی درباره قوانین مدنی دربردارد (تفضلی، ۱۳۷۷: ۲۸۶-۲۸۷). این کتاب توسط فرخ‌مرد بهرامان تدوین شد و درباره حقوق دوره ساسانی و ظاهراً برای استفاده آگاهان یا عالمان به امر حقوق، خاصه حقوق مدنی (ازجمله احوال شخصیه، مالکیت، ارث، وکالت، ضمانت، غرامت، مشارکت، وصیت و مصادره) است. باوجوداین، نمی‌توان این اثر را حقوق مدون یا حقوق نوشته نامید، بلکه بیشتر ناظر بر رویه قضایی یا حقوق عرفی و دربردارنده فتواها و آرای حقوقی است. اهمیت این کتاب این است که وجاهت حقوق مدنی جامعه ایران ساسانی و دغدغه برای سامان اجتماعی و سیاسی مملکت را آشکار می‌سازد. همچنین، از این متن برمی‌آید که تنها موبدان در امور حقوقی یکه‌تاز نبودند، بلکه دانایان و متخصصان حقوق نیز در این زمینه نقش داشتند. کتاب که «مخزنی است از بنیادهای خرد و آفرینش و هوشیاری و آگاهی»، رسالت خود را «مهی و بهی و ارجمندی مردمان» و «حفظ گوهر مردمی» می‌داند (مادّیان هزاردادستان، ۵۹). مادّیان هزاردادستان بر آن است به «سعادت و اعتلای نامی» مردمان کمک کند و «دانش و آگاهی» را «اساسی‌ترین، سودمندترین و اندیشمندانه‌ترین» امر به حساب می‌آورد. با دانش و آگاهی است که می‌توان از «دادخواهی و دادرسی» سخن گفت و «راه خویش‌کاری» را شناخت و «منش و گفتار و کنش» را «بر پایه راستی» نهاد (مادّیان هزاردادستان، ۶۳). مادّیان هزاردادستان پس از تأکید بر بسط آگاهی، به قوانین و رویه‌هایی اشاره می‌کند از قبیل آن‌ها، نظم و سامان جمعی شکل بگیرد. تفصیل جزء جزء این رویه‌ها در این مقال میسر نیست و تنها می‌توان چنین ادعا کرد که با تورق یا مذاقه در این بندهای تاریخی، اهمیت نظم و ثبات نظام اجتماعی آشکار می‌شود. درباره همه زوایای زندگی جمعی ایرانیان مسائلی مطرح می‌شود که با بازخوانی متن و التفات به زمانه تاریخی دوردست آن، می‌توان چنان تدبیری را از حیث آیین زمامداری و اداره امور جامعه، شایسته تمجید دانست. موضوعات مهمی، از تحکیم بنیان خانواده تا روابط جمعی اهالی مملکت و اطمینان از نظم جامعه در سراسر مادّیان هزاردادستان محوریت دارند و سزاوار است این اثر کهن را تجلی درایت دانایان برای تحکیم اساس جامعه تلقی کرد.

۸-۴. کتیبه‌های عهد ساسانی

از کتیبه‌های دوره ساسانی نیز می‌توان سخن به میان آورد. برخی از پادشاهان ساسانی در کتیبه‌های خود، مواردی را درباره مبنای مشروعیت و اسلوب زمامداری به‌ویژه وجاهت اقتدار و وحدت مطرح می‌کردند. کتیبه سه‌زبانۀ اردشیر بابکان در نقش رستم، پس از معرفی اردشیر، بر این موضوع تأکید می‌کند که او چهار از ایزدان دارد و «بابک‌شاه» به‌عنوان «پور خدایگان» توصیف می‌شود (تفضلی، ۱۳۷۷: ۸۴). کتیبه‌های شاپور اول، از اهمیت خاصی در دوره ساسانی برخوردار هستند. به‌ویژه در کتیبه کعبه زرتشت، شاپور از نژاد خدایی خود سخن می‌گوید و سپس، به قدرت زمامداری خود و پیروزی بر «والریان» و فتح سرزمین‌های روم اشاره می‌کند. اینکه کسانی را وادار به «باج‌گزاری و انقیاد» کرد که بنای دشمنی با «ایران‌شهر» داشتند؛ سرزمین «ما و پدر و نیاکان و پیشینیان ما». حراست از ایران‌شهر در این کتیبه رسالت مهمی است که به‌مثابه یک تکلیف برای زمامداران توصیف می‌شود. افزون بر این، بر پیوند ساسانیان با هخامنشیان تأکید می‌شود که گواه روشنی از تلاش برای تحکیم مشروعیت و پیوستگی تاریخی است (اسپرینگلینگ، ۱۹۵۳^۱). همچنین، کتیبه شاپور اول، جایگاه او را در تثبیت زمامداری ساسانی آشکار می‌سازد. پافشاری بر اقتدار شاه و وحدت ایران‌شهر، ترجیح‌بندی متون و کتیبه‌های ایران عصر ساسانی است و ایران‌شهر به‌منزله یک واحد سرزمینی و سیاسی، اهمیت شایان تأملی می‌یابد. تأکید بر گستره سرزمینی ایران و لزوم وحدت و پافشاری بر مشروعیت ایزدی زمامداران را در کتیبه شاپور دوم (تخت جمشید) نیز می‌توان ملاحظه کرد (تفضلی، ۱۳۷۷: ۹۵). همچنین، در کتیبه شاپور سوم، موارد مشابهی درباره قدرت شاه و برگزیدگی او از سوی خدا مطرح می‌شود. درحقیقت، کتیبه‌های ایران عصر ساسانی، بیش از هر چیز، مشروعیت ایزدی، قدرت شاه و وحدت و حفظ ایران‌شهر را بازگو می‌کنند. در دوره ساسانی، اهتمام پادشاهان برای تثبیت جایگاه زمامداری و دغدغه آن‌ها برای تحکیم بنیان مشروعیت اهمیت شایان تأملی داشت. از یک‌سو، رقابت با بیگانگان و دفع تهدیدات آنان موردتوجه بود (اقتدار) و از سوی دیگر، مانایی ایران‌شهر به‌مثابه واحد سیاسی و جغرافیایی محوریت داشت (وحدت).

۹-۴. دینگرد

دینگرد نیز گرچه بیشتر به‌عنوان تألیف دینی شناخته می‌شود؛ اما می‌توان در اثنای آن، به شواهدی درباره آیین زمامداری و سامان فرمانروایی دست یافت. این اثر مشتمل بر نه کتاب

1. Springling

است که البته کتاب اول و دوم و همچنین، بخش‌هایی از کتاب سوم آن از میان رفته است. در بخش‌هایی از آثار باقی مانده، می‌توان مباحث مهمی را درباره امر سیاست و زمامداری درک کرد. دینگرد سوم از این حیث اهمیت خاصی دارد. در کرده ششم از کتاب سوم، «رواج سود و واپس افکندن زیان» اندرزی شایسته برای «دستگاه پادشاهی» توصیف می‌شود و نیل به چنین مقصودی را منوط به «دادگستری فرآراسته» می‌داند (دینگرد سوم، کرده ششم). در کرده بیست و نهم، از «داد و دین» به منزله «بن‌پاره‌های» سازگار با سرزمین ایرانشهر یاد می‌شود و شهریاری درست‌کار و با دوام هنگامی میسر خواهد شد که «به نیکویی» کشورداری کند (دینگرد سوم، کرده بیست و نهم). براساس کرده سی و هفتم، شهریار یا زمامدار شایسته کسی است که «در کار فرمان‌دهی بر کشور» تنها بر پایه «فرّه و خرد و هنر» عمل کند (دینگرد سوم، کرده سی و نهم). از کرده چهل و ششم چنین می‌یابیم که رسالت زمامداران، جدا از «بازداشتن انیران و دشمنان» از تسلط بر سرزمین ایرانشهر، «دور راندن و زدودن تهیدستی و تنگی و نیاز و ناخوشی و بیماری» مردمان نیز است. زمامدار همواره باید تلاش کند تا «داد در شهرها گسترده گردد» که تنها «از راه داد است که کشور به آبادانی می‌رسد» (دینگرد سوم، کرده چهل و ششم). به همین ترتیب، در کرده پنجاه و دوم، دادگری برگرفته از «خرد خدادادی» توصیف می‌شود و «گسترش دادگری»، یگانه راه رواج «دین بهی» قلمداد می‌شود (دینگرد سوم، کرده پنجاه و دوم). در کرده شصت و هشتم، بهترین «شیوه فرمانروایی زمانه» براساس «به‌کارگیری هنرمندان خرد» سنجیده می‌شود. تنها زمامداران خردمند، «زمانه را خواهند شناخت» و تنها با آگاهی از زمانه و کاربست خرد در تدبیر امور، زمامدار «خوش‌نامی» به‌دست خواهد آورد و «سعادت و رستگاری به بار می‌نشیند» (دینگرد سوم، کرده شصت و هشتم).

گرچه چنین مباحثی را در کتاب سوم دینگرد بیشتر می‌توان ملاحظه کرد؛ اما در سایر کتاب‌ها از جمله کتاب چهارم و هفتم دینگرد نیز مواردی از این دست شایان تأمل هستند. دینگرد چهارم، با اشاره به اهمیت بقا و اعتلای ایرانشهر، زمامداری و اداره مهم امور مملکت را «به‌واسطه درک و عقل و شعور» ممکن می‌پندارد و نیل به ثبات و سامان جمعی را منوط به «هم‌رأیی و قدرت مدیریت در سطح بالا» می‌داند. در صورت وفاداری به چنین روش و منشی، «فرمانروایی فرمان‌روای ایران هرگز از او جدا نخواهد شد» (دینگرد چهارم: ۸۱). با خوانش بخش‌هایی از دینگرد هفتم چنین می‌توان دریافت که زمامدار «بی‌آزار» به‌مثابه «درمانگر کشور» تداعی می‌شود؛ کسی که «نیکان را نیازارد و نیک‌فرمان باشد». در مقابل، زمامداران

ناشایسته و بیدادگر «زنده‌تر از مار گزنده» هستند و از آن‌ها «کین و آزار» می‌رسد (دینگرد هفتم، ۲۷۰-۲۵۷). بدین‌سان، بازتفسیر کتب دینگرد چنین می‌نماید که چنان اثری، در کنار آموزه‌های دینی و اخلاقی، درباره شیوه اداره جامعه و همزیستی مردمان ایرانشهر ذیل اراده یک زمامدار دادگر، خردورز و نیک‌اندیش نیز دغدغه داشت.

۵. اقتدارگرایی و مسئله مشروعیت

این کتیبه‌ها و متون که یادگار و یادآور روزگار ایران باستان هستند، اندیشه‌ورزی سیاسی براساس مقتضیات زمانه را بازگو می‌کنند. متون، دورانی را حکایت می‌کنند که فرد یونانی زندگی خود را زیر سایه قانون می‌گذراند؛ اما فخر فرد ایرانی این بود که زیر سایه شاه مقتدر و یا دادگر روزگار می‌گذراند. یونانیان در همه چیز آزاد بودند؛ اما آنان «اربابی به‌نام قانون» داشتند که همه «از آن قانون می‌ترسیدند»؛ همان‌طور که رعایای ایران از شاه حساب می‌بردند. قانون نوشته در یونان، مایه غرور آنان تداعی می‌شد و حتی آزادی را در پیروی از قانون خلاصه می‌کردند (کلی، ۱۳۸۲: ۴۵). البته جایگاه قانون در زمامداری یونانیان به‌معنای وجود حاکمیت قانون نبود، بلکه قانون تجلی اقتدارگرایی سیاسی بود که به زندگی و مصلحت مردم اعتنا داشت. درحقیقت، یونان نیز مانند برخی نظام‌های سیاسی سنتی بر پایه اقتدارگرایی اداره می‌شد؛ اما قانون نوشته به نظم و ثبات اجتماعی کمک شایانی می‌کرد. قانون نوشته در یونان، زندگی جمعی یونانیان را سامان می‌داد و زندگی خوب یونانی نیز در تبعیت همگان از چنان قانونی معنا پیدا می‌کرد. قانون نوشته در کنار سایر ارکان و رویه‌های زمامداری، در خدمت نظم و خیر اعلای دولت‌شهرهای یونان بودند. در یونان باستان، مراعات مصلحت عمومی به‌منزله معیار زمامداری عادلانه شناخته می‌شد. چنین سنتی در ایران باستان نیز وجود داشت. زمامدار دادگر (به‌مثابه تجلی اقتدار)، کسی بود که برای خیر عموم یا صلاح عامه ارزش قائل می‌شد. گرچه اقتدار شاه به قانون یا قاعده خاصی محدود و مشروط نبود؛ اما زمامداران تا حدود بسیاری آگاه بودند که دوام زمامداری منوط به دادگری و رعایت مصلحت عمومی یا خیر جمعی است. مصلحت عامه و خیر همگانی به‌مثابه وجه جمعی زندگی ایرانیان، مضمون و معنایی هنجاری داشت و می‌توان آن را عرف نانوشته و نامدون در امر زمامداری ایران باستان و میراثی مانا در سپهر تاریخ مملکت توصیف کرد.

درباره مبنای مشروعیت زمامداران ایران باستان یعنی فرّ ایزدی باید چنین گفت که لفظ فرّ ایزدی که در زبان هندواروپایی آغازین، آن را «جوهر خورشید» تفسیر می‌کردند (دریایی،

۱۳۸۲: ۳۵) به معنای «نیروی زندگی و کوشش یا شکوه است» و «سپس دارای مفهوم پیروزی و بخت و به ویژه بخت شاهی شد» (فرای، ۱۳۶۳: ۲۴). در ایران باستان، صلاحیت زمامداری شاهان تحت عنوان «هنر فرمانروایی» شناخته می‌شد. کاریزمای شاهانه که آن را فرّ یا فرّه می‌گفتند، «هدیه‌ای الهی» تلقی می‌شد که به فرمانروایی که «صلاحیت» یا «گوهر» لازم را داشت، اعطا می‌شد. اگر شاه، هنر فرمانروایی را از دست می‌داد، «ممکن بود این گوهر از او ستانده شود» (امانت، ۱۴۰۰: ۱۹-۱۸). همین موضوع هنر فرمانروایی، ساختار نظام اقتدارگرایانه را تا حدودی تعدیل می‌کرد؛ زیرا زمامداری که با زعامت ضعیف خود زمینه را برای زوال جامعه فراهم می‌آورد، فرّ یا هنر زمامداری و صلاحیت اداره مملکت را از دست می‌داد. این شرایط باعث می‌شد تا تعدیلی در مناسبات قدرت پدید آید.

بر اساس مناسبات سیاسی ایران باستان، تبعیت بی‌چون‌وچرای رعایا از زمامدار برقرار بود و رعایا از حق مشارکت در امر زمامداری و مقاومت در برابر شاه (دادگر یا بیدادگر) برخوردار نبودند. در حقیقت، ملت و مشارکت سیاسی به مفهوم امروزی در مناسبات قدرت نداشت و حق مقاومت سیاسی و مدنی ملت در معنای امروزی، در ایران باستان، به مانند شماری دیگر از ممالک هم‌زمان، مرسوم نبود؛ اما زمامداران ایران دربارهٔ مراعات فضیلت‌هایی همچون داد، دین و وداد که به دوام زمامداری آن‌ها کمک می‌کردند، نیک آگاه بودند. در چنان سنتی، حق زندگی خوب حساب جداگانه‌ای از حق مقاومت داشت. بدین‌سان، شیوهٔ زمامداری ایران باستان را نمی‌توان خودکامه، فنودالیسم یا زودگذر توصیف کرد، بلکه نوعی نظام اقتدارگرا در ایران وجود داشت که بر پایهٔ نهاد شاهی استوار بود و دوام آن منوط به مراعات وحدت همگانی، اقتدار مرکزی و پایبندی به صلاح عامه، دادگری و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز بر اساس رواداری بود. هر چند نمی‌توان و نباید دربارهٔ همهٔ ایران باستان حکمی کلی یا قاعده‌ای تعمیمی را مطرح نظر داشت و در مقاطعی، تحت زعامت برخی شاهان، بیداد و بی‌مایگی وجود داشت که مدح‌گویی متعصبانهٔ چنان زمامدارانی و جاهت‌چندانی ندارد؛ اما در بیشتر ادوار تاریخ ایران باستان، امکان زمینه‌یابی بحث نظم اقتدارگرا همراه با توجه به صلاح حال رعیت و مصلحت مملکت وجود دارد. بر همین اساس، فیلسوفانی همچون هگل در واریسی فهم منطق تحول تاریخی به ایران باستان التفات خاصی داشتند و ایران را در زمینهٔ امر زمامداری و دولت‌مداری، طلایه‌دار و آغازگر در تمدن تاریخی می‌دانستند.

ضعف زمامداری ساسانی از هنگامی آشکار شد که اقتدار و محوریت شاه رو به افول نهاد و «اشراف و روحانیون زرتشتی» مهام امور ایران را در دست گرفتند (دریایی، ۱۳۸۴: ۴۱ و

۵۵). دولت ساسانی هیچ‌گونه اصلاح داخلی را برنمی‌تابید و خیزش‌های مانی و مزدک در اعتراض به برخی نابرابری‌ها و کج‌روی‌ها راه به جایی نبردند. در اواخر عهد ساسانی، شاهان به‌صورت متوالی، هر کدام برای دوره کوتاهی به قدرت می‌رسیدند و خیلی زود کنار می‌رفتند. حتی در مقطعی بین سال‌های ۶۳۰ تا ۶۳۷ میلادی چندین مدعی (خسرو سوم، هرمز پنجم، پیروز دوم و خسرو چهارم) به‌طور هم‌زمان، هر کدام جداگانه بر نواحی مختلف فرمانروایی می‌کردند. نبردهای طولانی با روم که در آخر با «بخت‌برگشتگی حیرت‌انگیز» برای خسرو پرویز همراه بود (پورشریعتی، ۱۳۹۸: ۳۵) و ضعف و بی‌ثباتی داخلی، ساسانی را از صلابت پیشین دور کرد. نشانه‌های چنان‌ضعفی پس از زمامداری خسرو دوم آشکار و به‌تدریج، بر ژرفا و گستره آن افزوده شد؛ به‌گونه‌ای که «فساد و عدم انتظام» در امور مملکت هویدا بود (کریستینسن، ۱۳۸۶: ۱۳۲). در اواخر ساسانی و به‌ویژه عصر یزدگرد سوم، میزان اختلافات و نابسامانی وضع مملکت چنان بود که از آن به‌عنوان «عصر نفاق و چند دستگی» یاد می‌کردند و حتی زمامداری یزدگرد سوم را «پادشاهی سرگردان» می‌نامیدند (دریایی، ۱۳۸۱: ۵۶-۵۸). اقتدار دیرین جای خود را به استیصال و داعیه‌های جاه‌طلبانه داد و همه‌چیز بیانگر ضعف اساسی دولت مرکزی بود؛ چراکه شالوده‌های زمامداری ایرانی متزلزل شده بودند. نامه‌های رستم فرخ‌زاد (فرخ هرمز) فرمانده ایران به یزدگرد سوم که غفلت شاه مملکت و سُستی دولت را به او گوشزد می‌کرد، ژرفای بحران در امر زمامداری را عیان می‌سازد. شکست ایران به فرماندهی رستم در قادسیه و ورود اعراب به تیسفون (موسوم به پایتخت یا دلِ ایرانشهر) و سپس ناکامی در خوزستان و نهاوند، پایان بیش از چهار قرن زمامداری ساسانی بود.

باری، چنان سرگذشتی، چنین می‌نماید که نمی‌توان با غفلت از میراث گذشته درباره آیین زمامداری و سیاست ایرانی به‌درستی تأمل کرد. سیاست را می‌توان تدبیر و سامان‌بخشی امور عمومی دانست. در تاریخ ایران به‌ندرت پیش آمده است که مرکز از سامان و ثبات برخوردار باشد، ولی ولایات و استان‌ها در هرج‌ومرج و بی‌نظمی به‌سر برند. این درس مهمی است که متون کهن ایرانی به‌کرات بازگو می‌کنند. اصرار بر اقتدارگرایی به‌معنای تکرار الگویی واحد برای همه ادوار نیست، بلکه راه و رسم زمامداری یا آیین‌کشورداری تنها باید براساس مقتضیات زمانه و مناسبات نوین باشد. نظم هر ملت در تناظر با «روح و تاریخ خاص آن ملت» شکل می‌گیرد و حقوق یک جامعه «طنین روح یا فرهنگ مردم» است (ساوینی، ۲۰۱۸: ۴۰-۴۲).

1. Savigny

به‌همین خاطر، اندیشه‌ورزی یا سیاست‌ورزی دربارهٔ نظم و زمامداری در ایران مستلزم آگاهی از خیر جمعی و مصالح ملی است. موضوعی دیرپا که در تاریخ سیاسی ایران قابل زمینه‌یابی است و در این مقال، تنها به میراث ایران باستان اشاره شد. پرداختن به مسئلهٔ زمامداری و مملکت‌داری اگر در گسست با سنت دیرین ایران دربارهٔ التفات به مصالح ملی رخ دهد، بر ژرفای بحران‌های ملی خواهد افزود. تاریخ سیاسی ایران نگرشی محافظه‌کارانه و مبتکرانه به امر زمامداری دارد و آیین ادارهٔ مهم امور مملکت در تاریخ سیاسی ایران از جایگاه خاصی برخوردار است که در فلسفهٔ سیاسی، شریعت‌نامه و سیاست‌نامه‌های تاریخ ایران هویدا است. خاتمهٔ چنین گفتاری با نقلی از ریچارد فرای سزاوار است که «از همهٔ سرزمین‌های خاورمیانه، ایران شاید هم محافظه‌کارترین و نیز با ابتکارترین آن‌ها باشد» (فرای، ۱۳۶۳: ۱۷).

نتیجه‌گیری

بازخوانی تاریخ همواره این امکان را برای پژوهشگر و دانشور فراهم می‌سازد تا فراتر از توصیف یا تأیید تحلیل دیگران و تقلید از تفاسیر رایج، به دیدگاهی متمایز دربارهٔ متون و رخدادها دست یابد. در این گفتار، برخی از مهم‌ترین کتیبه‌ها و متون کهن ایران از منظر آیین زمامداری بازتفسیر شدند. چنین تأملی این امکان را میسر می‌سازد تا بتوان فراتر از برخی برداشت‌های متداول، یافته‌های متفاوتی را از دل متون کهن درک کرد. زمامداری ایران باستان چنین می‌نماید که می‌توان از وجود سه مؤلفهٔ اقتدار مرکزی، وحدت فراگیر و التفات به مصالح عامه سخن به‌میان آورد. زمامداری ایران باستان بر این شالوده‌ها استوار بود و توازن میان آن‌ها، با تدبیر شهریار مقتدر خیراندیش، به دوام زمامداری و قوام سامان جمعی یاری می‌رساند. در این میان، بحث مصلحت عمومی یا صلاح حال مردم، به‌مثابهٔ میراثی مهم از آن گذشته، شایان تأمل است. البته نمی‌توان انکار کرد که مصلحت مردم جدا از مصلحت دولت نبود؛ اما زمامداران دولت دربارهٔ تأثیر رضایت مردم بر ثبات سیاسی و دوام زمامداری آگاه بودند و مراعات مصالح عامه به پایداری دولت یاری می‌رساند. همچنین، در زمینهٔ توجه زمامداری به صلاح عامه، آنچه از دل متون کهن برمی‌آید، تحسین و توصیهٔ داد و دادگری است. در پیش گرفتن داد و پرهیز از ستم به اهالی مملکت، نقش مهمی در مصلحت عمومی دارد و متون مختلف با اینکه در ادوار تاریخی متفاوت تحریر شدند؛ اما به وجاهت داد در رضایت جامعه و استواری زمامداری توجه یکسانی داشتند. درحقیقت، اسلوب زمامداری یا اصول مملکت‌داری دورهٔ باستانی ایران خصیصه‌های منحصر به فرد و خاصی داشت که سخت است با کاربری برخی نظریات نوین، تمام زمامداری

ایران باستان را در جوار نظام‌های خودکامه مطلقه قرار داد یا نظریه خودکامگی را به کل تاریخ ایران تعمیم داد. مناسبات زمامداری دوره باستان هنگامی پیچیده می‌شود که گرچه حق مقاومت برای مردم وجود نداشت؛ اما حق زندگی خوب برای آنان از شأن خاصی برخوردار بود و به مثابه یک دغدغه جدی برای زمامداران قابل فهم است. چنین متونی همچنین درباره نقش تاریخی امر زمامداری در تاریخ ایران روشنگر هستند. متون بسیاری در همه ادوار از باستان تا فترت و دوره معاصر درباره آیین زمامداری و راه و رسم مملکت‌داری در سپهر تاریخی ایران وجود دارند که با بازتفسیر آنها می‌توان فراتر از کاربست نظریات انتزاعی، به درک مطلوبی از تجربه تاریخی ایرانیان در زمینه زمامداری دست یافت. آیین زمامداری بحثی دیرپا در ایران است و با اعتنا به چنین موضوعی در ساحت تاریخی ایران، می‌توانیم دریابیم که کجا ایستاده‌ایم و چه نسبتی با گذشته خود و چه جایگاهی در مناسبات جهانی داریم.

تشکر و قدردانی

۱- این اثر تحت حمایت مادی بنیاد ملی علم ایران (INSF) برگرفته از طرح پسادکتری شماره «۴۰۲۰۱۳۱» انجام شده است. بدین سان، بر خود لازم می‌دانیم از حمایت این نهاد و همچنین، گروه تاریخ دانشگاه تهران که محل اجرای طرح پسادکتری است، قدردانی کنیم.

منابع

- آذر فرنیغ و آذرباد (۱۳۸۱). دینگرد سوم. به کوشش فریدون فضیلت. چاپ اول. تهران: فرهنگ دهخدا.
- (۱۳۸۹). دینگرد هفتم. به کوشش محمدتقی راشد محصل. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- (۱۳۹۶). دینگرد چهارم. با پژوهش و کوشش مریم رضایی و سعید عریان. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی.
- ارسطو (۱۳۴۹). سیاست. ترجمه حمید عنایت. چاپ دوم. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- افلاطون (۱۳۸۴). دوره آثار افلاطون. ترجمه محمدحسن لطفی و رضا کاویانی. چاپ سوم. تهران: خوارزمی.
- امانت، عباس (۱۴۰۰). تاریخ ایران مدرن. چاپ اول. تهران: نشر فراگرد.
- بلخی، ابومحمد بدیع (بی‌تا). پندنامه انوشیروان. نسخه خطی به شماره ۱۲۱۸۳۱۴ در کتابخانه مرکزی و مرکزی اسناد دانشگاه تهران. تهران: مرکز فروش بازار حلبی‌سازها و حجره آقا سید علی.
- بهرامان، فرخ‌مرد (۱۳۹۳). مادیان هزارادستان. به کوشش و پژوهش سعید عریان. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی.
- پانوسی، استفان (۱۳۸۱). تأثیر فرهنگ و جهان‌بینی ایرانی بر افلاطون. چاپ دوم. تهران: مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- پورداد، ابراهیم (۱۳۹۴). اوستا. چهار جلدی. چاپ اول. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- پورشریعتی، پروانه (۱۳۹۸). افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی. ترجمه آوا واحدی‌نیا. چاپ اول. تهران: نی.
- پولادی، کمال (۱۳۹۶). تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام و ایران. چاپ ششم. تهران: مرکز.
- پیرنیا، حسن (۱۳۷۰). تاریخ ایران باستان. سه جلدی. چاپ اول. تهران: دنیای کتاب.
- تفضلی، احمد (۱۳۷۷). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. به کوشش ژاله آموزگار. چاپ دوم. تهران: سخن.
- توقیعات کسری انوشروان (۱۳۳۴). به کوشش محمد جلال‌الدین طباطبایی زواری. با مقدمه مجتبی مینوی و حسین نخجوانی. تبریز: مطبعه شفق.
- ثعالبی نیشابوری، ابومنصر عبدالملک بن محمد بن اسماعیل (۱۳۶۹). غرر اخبار ملوک الفارس و سیرهم. ترجمه محمد فضاییلی. تهران: نقره.
- جلیلیان، شهرام (۱۳۹۱). بیستون. چاپ اول. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- (۱۳۹۷). تاریخ تحولات ساسانیان. چاپ دوم. تهران: سمت.
- دادگی، فرنیغ (۱۳۶۹). بندهش. گزارنده: مهرداد بهار. چاپ اول. تهران: توس.
- داندامایف، محمد (۱۳۸۹). تاریخ سیاسی هخامنشی. ترجمه فرید جواهرکلام. چاپ اول. تهران: فرزانه.
- دریایی، تورج (۱۳۸۱). سقوط ساسانیان. ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی حسینی‌لو. چاپ

اول. تهران: نشر تاریخ ایران.

- (۱۳۸۲). تاریخ و فرهنگ ساسانی. ترجمه مهرداد قدرت دیزجی. چاپ اول. تهران: ققنوس.
- (۱۳۸۴). شاهنشاهی ساسانی. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. چاپ دوم. تهران: ققنوس.
- (۱۳۹۹). ساسانیان. ترجمه شهرناز اعتمادی. چاپ دوم. تهران: توس.
- (۱۴۰۲). پادشاه هفت‌اقلیم. ترجمه سارا مشایخ. چاپ دوم. تهران: ققنوس.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۸۵). تحول اندیشه سیاسی در شرق باستان. چاپ سوم. تهران: قومس.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۹۴). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پابنده. چاپ دهم. تهران: اساطیر.
- طوسی، خواجه نظام‌الملک (۱۳۶۴). سیرالملوک (سیاست‌نامه). به اهتمام هیوبرت دارک. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- عنصرالمعالی کیکاووس (۱۳۷۸). قابوس‌نامه. به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی. چاپ نهم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- عهد اردشیر (۱۳۴۸). به کوشش احسان عباس (پژوهنده عربی). برگرداننده فارسی: محمدعلی امام شوشتری. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- غزالی، امام محمد (۱۳۵۱). نصیحت‌الملوک. با تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- فرای، ریچارد (۱۳۶۳). عصر زرین فرهنگ ایران. ترجمه مسعود رجب‌نیا. چاپ دوم. تهران: سروش.
- کارنامه اردشیر بابکان (۱۳۶۹). به کوشش قاسم هاشمی‌نژاد. چاپ اول. تهران: مرکز.
- کتیبه بیستون (۱۳۸۲). به کوشش حمید طوسی مراغی. چاپ اول. تهران: سیمرو.
- کریستینسن، آرتور (۱۳۸۶). وضع ملت و دولت در دوره شاهنشاهی ساسانی. ترجمه مجتبی مینوی. چاپ اول. تهران: نشر اساطیر.
- کلی، جان (۱۳۸۲). تاریخ مختصر تئوری حقوقی در غرب. ترجمه محمد راسخ. چاپ اول. تهران: طرح نو.
- کناوت، ولفگانگ (۱۳۵۵). آرمان شهریاری ایران باستان از کسنفن تا فردوسی. ترجمه سیف‌الدین نجم‌آبادی. تهران: فرهنگ و هنر.
- لوکوک، پی‌یر (۱۳۸۶). کتیبه‌های هخامنشی. ترجمه نازیلا خلخالی زیر نظر ژاله آموزگار. چاپ دوم. تهران: فروزان.
- مجتبایی، فتح‌الله (۱۳۵۲). شهر زیبای افلاطون و شاهی آرمانی در ایران باستان. چاپ اول. تهران: انجمن فرهنگ ایران باستان.
- محمدی‌ملایی، محمد (۱۳۷۵). تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی. شش جلدی. چاپ اول. تهران: توس.
- مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۸۹). تجارب‌الامم. ترجمه ابوالقاسم امامی. چاپ دوم. تهران: سروش.
- نامه تسر به گشنسب (۱۳۸۹). به تصحیح مجتبی مینوی. چاپ اول. تهران: دنیای کتاب.

- Berelson, Bernard (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Brown, Wendy; Gordon, Peter; and Pensky, Max (2018). *Authoritarianism: Three Inquiries in Critical Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hart, Herbert (1961). *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Harrison, R. (2000). "Government is Good for You". In: *proceedings of the Aristotelian Society*. Vol. C 2. PP. 159-163. Access: <https://www.jstor.org/stable/4545322>.
- Lasswell, Harold D and Leites, Nathan (1968). *Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*. The MIT Press.
- Maykut, Pamela and Morehouse, Richard (1995). *Beginning Qualitative Research*. Routledge: The Falmer press.
- Potter, W.J. and Levine-Donnerstein, D. (1999). "Rethinking validity and reliability in content analysis". *Journal of Applied Communication Research*. vol. 27. pp. 258-284. Doi: 10.1080/00909889909365539.
- Preuss, Ulrich K. (1999). *Political Order and Democracy*. in: *The challenge of Carl Schmitt*. edited by Chantal Mouffe. London: Verso.
- Raz, Joseph (1995). "Rights and Politics". *Indiana Law Journal*. Vol. 71. Issue. 1. Article 2. pp. 34-40. Access: <https://www.repository.law.indiana.edu/ilj/vol71/iss1/2/>.
- Savigny, Friedrich (2018). *System of The Modern Roman Law*. Franklin Classics.
- Springling, Martin (1953). *Third century Iran: Sapor and Kartir*. Chicago: University of Chicago.
- Verdross, Alfred (1958). *Abendländische Rechtsphilosophie*. Vienna: Springer Verlag.
- Weber, Robert (1990). *Basic Content Analysis*. SAGE Publications. Inc. Beverly Hills.